

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
історичний факультет
кафедра архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

ДИПЛОМНА РОБОТА МАГІСТРА
на тему:
**НАЦІОНАЛЬНА УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ І
СЕЛЯНСТВО (1890-ті – 1917 рр.)**

Виконав: студент II-го курсу
ступеня вищої освіти
«магістр» групи Ist1-M23
спеціальності 014 «Середня освіта. Історія»
Добровольський Анатолій Тодорович

Науковий керівник: доктор історичних наук,
професор Федьков О.М.

Кам'янець-Подільський – 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Стан наукової розробки проблеми	10
1.2. Характеристика джерел	22
1.3 Теоретико-методологічна основа роботи.....	25
РОЗДІЛ II. СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ, ЯК ОБ’ЄКТ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ ТА АГІТАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ АКТОРІВ НАПРИКІНЦІ ХІХ –НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	29
2.1. Від аполітичного культурництва до утворення першої національної партії на теренах підросійської України.....	29
2.2. Проникнення ідей Революційної української партії у села імперії Романових: перші успіхи та прорахунки.....	40
РОЗДІЛ III. НАПРЯМИ, ФОРМИ І МЕТОДИ РОБОТИ УКРАЇНСЬКИХ МАРКСИСТІВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДЙОМУ 1905 – 1907 РР.	55
3.1. Рупівці у боротьбі за сільськогосподарський пролетаріат після «невідбутого з’їзду».....	55
3.2. Зносини есдеків та українського селянства у добу елекції й функціонування Державної думи I-II скликань: персональний і суспільно-політичний рівень.....	67
РОЗДІЛ IV. УПЛИВ УСДРП НА СЕЛЯНСЬКИЙ КОНТИНГЕНТ У МІЖРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД (ЛИПЕНЬ – ЛЮТИЙ 1917 РР.).....	80
4.1. Організаційна і революційна роль національної с.-д. в українському селі в добу реакції (липень 1907 – 1909 рр.).....	81
4.2. Пошук раціональних шляхів подолання ідейно-теоретичної кризи українського марксизму напередодні та в період Першої світової війни: селянський вимір (1910 – лютий 1917 рр.).....	86

ВИСНОВКИ	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	96

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Бунд	Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії
ВГ	Вільна громада
ВСС	Всеросійський селенський союз
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации
ГЖУ	губернське жандармське управління
Група УСД	Група української соціал-демократії
ЗГ	Закордонна група
ЗК	Закордонний комітет
РСДРП	Російська соціал-демократична партія
РУП	Революційна українська партія
УПСР	Українська партія соціалістів-революціонерів
УСДРП	Українська соціал-демократична партія
УСС	Українська селянська спілка
ЦК	Центральний комітет
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів України
ЦДІАК	Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ВСТУП

Актуальність дослідження. Українське селянство було й залишається одним із пріоритетних лейтмотивів наукового диспуту вітчизняних вчених-істориків. З проголошенням державної незалежності України склалися якісно нові умови поступу української історичної науки. Негація постулатів марксистсько-ленінської парадигми, впровадження модерних теоретико-методологічних засад, безперешкодний доступ до архівосховищ – відкрили небачені перспективи перед сучасними дослідниками, що з великим ентузіазмом взялися до студіювання раніше табуйованих і заангажованих радянською історіографією сюжетів.

Одним з найбільш помітних зрушень, що відбулося у цей період, стало системне вивчення суспільно-політичних рухів, що викристалізувалися на початку ХХ ст. в українських губерніях Романівської імперії, зокрема соціал-демократичного. Попри це, вітчизняні науковці досліджуючи діяльність національних партій (у тому числі марксистських) переважно зосереджувалися на еволюції програмових засад, створенні партійних осередків, політичній активності партій загалом. При цьому недостатній фокус приділявся їх організаційній діяльності в українському консервативному селі та зворотній реакції хліборобів на агітаційно-пропагандистські практики політичних партій, тим саме зумовлюючи теоретичну актуальність магістерської роботи.

Не меншою є емпірична значущість дослідження, адже значні екзистенціальні потрясіння на сучасному етапі розбудови Української держави сколихнули весь комплекс ідеологічних, політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх проблем українського народу. Чи не єдиним стабілізаційним чинником колапсової ситуації, спричиненою зовнішньою агресією Російської Федерації є розвинутий аграрний сектор економіки, процвітання якого неможливе без плідної взаємодії політичної верхівки та українських хліборобів. З минулого досвіду, глибиною розробки у царині проблеми вирізняються напрацювання українських марксистів

національного напрямку. Українські соціал-демократи, попри нелегальний статус функціонування в рамках абсолютистського ладу, успішно залучали представників селянства до справи національного і соціального визволення українського народу з лещат царизму. Зазначені здобутки залишаються ще недостатньо вивченими й можуть бути корисними сьогодні для консолідації суспільства у протистоянні з жорстоким агресором та розбудові модерної Української держави.

Об’єкт дослідження – діяльність національних українських соціал-демократичних утворень серед селянської верстви трьох історико-географічних регіонів Наддніпрянщини (Правобережжя, Лівобережжя та Південь України) наприкінці XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – напрями, форми і методи роботи національних організацій марксистського ідейно-теоретичного спрямування – Групи Українських соціал-демократів, Революційної української партії та її правомірної наступниці – Української соціал-демократичної робітничої партії, направлені на залучення найчисельнішої верстви мешканців українських губерній імперії Романових – селянства, до борні за свої соціально-економічні інтереси та національно-визвольного руху супроти старорежимного царського ладу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють останнє десятиріччя XIX ст. і період до 1917 р. Нижня межа зумовлена генезою у 1890-их рр. перших національних протополітичних утворень (марксистської ідеології) на просторах Наддніпрянщини, покликаних заступити інтереси української людності, зокрема гречкосіїв. Верхня межа окреслюється початком Визвольних змагань (1917-1920), які зумовили зміну правового статусу функціонування партій у селянському середовищі на цілком легальні.

Географічні межі дослідження охоплюють території 9 українських губерній в складі Російської імперії. Вихід за означені територіальні рамки, зумовлений необхідністю, прослідкувати факти розповсюдження

пропагандистських видань уседеків в сусідніх губерніях (де відсоток українського населення не перевищував половини від загальної кількості).

Мета дослідження – спираючись на комплекс архівних документів та вагомий історіографічний доробок декількох генерацій дослідників, з'ясувати місце і роль національних соціал-демократичних партій/організацій у залучені селянської верстви до боротьби за покращення власного соціально-економічного становища, шляхом розповсюдження агітаційно-пропагандистських матеріалів у селянському середовищі. Для досягнення дослідницької мети магістрантом були реалізовані такі **головні завдання**:

- з'ясувати стан розробки проблеми у наукових працях та репрезентативність джерельної бази;
- охарактеризувати теоретико-методологічні засади магістерського проєкту;
- дослідити процес становлення соціалістичних політичних утворень в Наддніпрянській Україні та їх погляди щодо форм і методів роботи серед селянства;
- проаналізувати похибки і здобутки функціонерів РУП-УСДРП у селянському середовищі;
- відтворити на персональному рівні маловідомі історичній науці біографії активних партійних неофітів.

Методологічною основою роботи виступають загальноприйнятні в національному науковому дискурсі комплекс модерних підходів, принципів і методів історичного пізнання. Їх поєднання спрямоване на всебічне та об'єктивне висвітлення подій, фактів і явищ, пов'язаних із діяльністю національних українських соціал-демократичних утворень та організацій серед селянської верстви Наддніпрянщини (Лівобережжя, Правобережжя й Південь України) наприкінці 90-х рр. XIX ст. на початку XX ст.

Проведене дослідження містить **елементи наукової новизни**:

- деякі залучені архівні документи, використані вперше, уможливили поглибити знання про національну соціал-демократію;

- повніше з'ясовано роль Революційної української партії у розгортанні аграрних розрухів 1901-1902 рр. у Полтавській та Харківській губерніях;
- введено низку раніше невідомих фактів розповсюдження соціалістичної пропаганди уседеками по селах Правобережжя;
- відтворено сторінки біографії маловідомої у вітчизняному дискурсі персоналії селянського походження – М. Вовчинського, єдиного представника УСДРП у Державних думах імперії Романових.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає у можливості подальшого застосування дослідницьких результатів при написанні узагальнюючих студій, присвячених розвою української соціал-демократичної думки на теренах Наддніпрянської України, як наслідок, поширення ідей марксизму серед селянської верстви.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні постулати магістерського проєкту апробовані на низці наукових конференцій, як міжнародного, так і Всеукраїнського значення. Серед них: Звітна наукова конференція студентів та магістрантів К-ПНУ ім. І. Огієнка (Кам'янець-Подільський, 09.04. 2024), Міжнародна конференція «Кліо» (Київ, 09.11.2024), XIV міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки – 2024» (Київ, 24.05.2024), VII Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики» (Миколаїв, 05.04.2024), XIII Всеукраїнські (з міжнародною участю) драгоманівські читання молодих істориків «Україна в Європейській та світовій історії: сучасний, науковий та освітній дискурс» (Київ, 15.03.2024), Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Регіональні студії української історії» (Вінниця, 11.04.2024).

Публікації. Ключові аспекти роботи відображені в історичних розвідках на шпальтах: Збірнику наукових праць студентів і магістрантів КПНУ ім. І. Огієнка, Збірнику матеріалів XIV міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки – 2024», Збірнику наукових праць молодих істориків (Драгоманівські історичні студії), Збірнику матеріалів VII

Всеукраїнської науково-практичної конференції актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики», Збірнику II Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції: Регіональні студії української історії.

Автор висловлює слова щирої вдячності науковому керівнику О. М. Федькову за надану можливість скористатися добіркою документів, розшуканих ним в архівних установах Російської Федерації.

Структура роботи зумовлена поставленою метою і ключовими дослідницькими цілями. Магістерський проєкт структурований за хронологічним принципом; складається з чотирьох розділів, поділених на дев'ять підрозділів, доповнюють виклад основного матеріалу прикінцеві узагальнення та список використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Аналіз історіографічного доробку з досліджуваної проблеми, засвідчив нагальну необхідність поділу напрацювань декількох генерацій істориків за хронологічним принципом на три відмінних періоди:

- 1) дореволюційний – від початку ХХ ст. до доби Української національно-демократичної революції (лютий 1917 р.);
- 2) радянський (включає діаспору) – з моменту підпорядкування українських територій більшовицькій владі, як наслідок, еміграції значної кількості українських борців за свободу закордон, до часу кінцевого розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР);
- 3) доби незалежності – розпочався у 1991 р. і триває дотепер.

Дореволюційний. Умови нелегального статусу функціонування політичних утворень в імперії Романових, змушували істориків дореволюційної доби з конспіративних міркувань уникати широкого розголосу здобутків національних марксистських організацій в українському ортодоксальному селі. Здебільшого у працях подавалася розпливчата/загальна інформація, як конотація факту заснування, ідеологічного супроводу, середовища діяльності партії загалом. Нерідко ідейні мотиви затуманювали професійну етику. Висловлювалася безпідставна критика проводу соціал-демократії за хибно обраний вектор партійної розбудови і т. п. Чи не єдиною розвідкою цього часу, що не хибує відвертим суб'єктивізмом, належить перу Д. Дорошенка [149]. Останній без жодних прикрас, екстрактом, виклав базові історичні відомості про становлення і практичну діяльність Революційної української партії (РУП), зокрема орієнтацію партії передусім на селянство.

Ліберальний діяч С. Єфремов не зміг подолати розбіжностей в ідеологічній канві; дещо упереджено підійшовши до висвітлення історії РУП [153]. Нарис переповнений безапеляційною критикою першого програмового

документа організації, однак автор визнає впливовість догм громади серед студентської революційно налаштованої молоді і селянського контингенту. В. Дорошенкові по праву належить першість у змалюванні історії початкового етапу функціонування РУП-УСДРП на теренах Наддніпрянщині. У праці висвітлено потуги партії серед українських хліборобів, зокрема визначальну роль ерупістів у Харківсько-Полтавських аграрних розрухах 1901-1902 рр. [147].

Вчені дореволюційного періоду акумулювали порівняно невеличкий доробок приурочений квестії взаємовідносин селянства і національних марксистів, однак їх студії виступають засадничим фундаментом для подальшого студіювання проблематики.

Радянська історіографія. На початку 1920-х рр. втілювалися у реальність перші спроби систематизованого викладу внеску національних марксистських партій/організацій (відповідно й ролі селянства) у суспільно-політичне життя Російської імперії на початку ХХ ст. Цьому сприяла відносна розкутість історичної думки та свобода інтелектуальних пошуків радянських дослідників, яка починаючи з 1930-х рр. – зійшла нанівець. Більшовицька влада стабілізувавши внутрішньополітичну ситуацію в СРСР посилила командно-адміністративний та ідеологічний наступ на українську історичну науку; поступово починаючи переводити її на рейки марксистсько-ленінської парадигми [123, с. 74]. Обумовлюючи негативну тенденцію кваліфікації національних політичних утворень, як «буржуазно-націоналістичних» та «опортуністичних».

У контексті вищесказаного досить інформативним є одне з перших офіційних радянських досліджень приурочене історії зародження та становлення КП(б)У, за авторством колишнього бундівця М. Равича-Черкаського [206]. У своїй книзі дослідник постулює тезу паралельного впливу (у різних масштабах) на громадсько-політичні процеси у підросійській Україні на початку ХХ ст. трьох соціал-демократичних утворень: РУП-УСДРП, РСДРП і Бунду. Проте наголошуючи, що РУП головним чином

проводила агітаційно-пропагандистську роботу серед селян, українського пролетаріату та сільськогосподарських наймитів/бурлаків [206, с. 10]. Зосередивши потуги в українському консервативному селі національні соціал-демократи тиражували газету «Селянин», яка на думку, М. Равича-Черкаського носила «дрібнобуржуазний», «радикально-соціалістичний» характер, однак, користувалася небаченим ажіотажем серед сільського пролетаріату. Автор прямо заявляє, що великий успіх преси серед сільської маси викликаний зрозумілою для неї «простою, розмовною, «мужицькою» мовою» [206, с. 29].

Подібних позицій щодо діяльності РУП-УСДРП у своєму фундаментальному нарисі «1905 рік на Україні» висловлював колишній український есер П. Христюк. Так, на його думку, РУП проводила широку пропагандистську роботу серед селянських мас, головню, серед незаможників і наймитів з двох ключових причин [231, с. 58]. По-перше, рупівці там знаходили український елемент, серед якого вони й мали намір активно працювати, а по-друге, ця ніша (селянство) не перебувала під безпосереднім впливом російських та юдейських політичних організацій, які зосереджувалися на міському пролетаріаті у зрусифікованих промислових центрах [231, с. 59]. Безперечним достоїнством цієї наукової праці є широке використання документальних матеріалів як партійного, так і непартійного походження.

Першим систематизованим викладом з історії України, створеним на методологічних засадах марксизму, є наукова студія українського історика – М. Яворського [236, с. 214-224]. Зокрема, він вважав, що РУП підтримувало виключно заможне селянство, яке найдужче ненавиділо поміщиків і добивалося ліквідації латифундистського землеволодіння [236, с. 215]. Хоча наратив видання підпорядковано тогочасним вимогам ідейно-політичного виховання, безсумнівною заслугою автора було введення у науковий обіг значної кількості архівних джерел з історії України.

Серед низки праць з історії РУП слід виокремити краєзнавчу розвідку А. Дучинського, [152, с. 283-320] в якій автор на основі мемуарної літератури та архівних джерел полтавського жандармського управління реконструював історію партійного осередку ерупістів на Полтавщині (1901–1905 рр.). Цінною виявилася інформація про труси охоранки по селах губернії з метою ліквідації партійного центру РУП (пошук схронів літератури й арешти провідних діячів) та свідчення землеробів на допитах. Так, наприклад, опитування жандармами селян с. Литваків не дало жодного позитивного результату, а хлібороб Калістрат Паник давав показання, що свідчили про невинність арештованого напередодні с.-д. Семена Заїки (учня Б. Мартоса) [152, с. 292-293].

Особливе місце у радянській спадщині посідають наукові публікації члена УСДРП, фахового історика Й. Гермайзе, приурочене 25 роковинам з дня заснування Револуційної української партії [129, с. 20-24] та ґрунтовне монографічне дослідження присвячене історії вітчизняного марксистського утворення, зокрема його діяльності серед селянського прошарку населення [131]. Так, на його думку, соціальна база, що живила національну соціал-демократію кінець-кінцем складалася з селянського контингенту, однак, у цьому проглядалася як сила, так і слабкість українського громадсько-політичного руху [129, с. 20]. Особливу увагу Й. Гермайзе звернув на агітаційно-пропагандистську і видавничу діяльність РУП, яка набула гротескного розмаху й користувалася попитом серед «мужиків» та сільськогосподарського пролетаріату [129, с. 21]. Важливим доповнення до праці Й. Гермайзе виявилася критична замітка соціал-демократа П. Бензі [122]. Одночасно з працею Й. Гермайзе вийшла наукова студія діяча Спілки А. Ріша. У ній подана історія УСДС, конкурентки РУП-УСДРП у селянському середовищі [208].

Посиленої уваги заслуговує розвідка Н. Мірзи-Авякянц, у якій історикиня проаналізувала чинники локалізації Харківсько-Полтавських селянських заворушень 1901-1902 рр., відзначаючи основним спонукальним подразником до жакерії, жахливе економічне становище хліборобів регіону

[186, с. 151]. Висвітленню цього епізоду аграрних розрухів присвятив працю А. Гайсинович, науковець підкреслював вплив революційної пропаганди на вибух повстання [126]. Певний дослідницький інтерес викликає ґрунтовна монографія М. Лещенка, присвячена діяльності соціал-демократичних утворень серед селянського контингенту в період Першої російської революції [176].

Радянські історики 1920-х рр. акумулювали порівняно невелику кількість наукових студій, присвячених українським політичним утворенням в імперії Романових. Тематично історіографічна традиція торкалася насамперед загального опусу діяльності українських марксистських партій. Селянство залишилось на периферії аркушів дослідників і затінялося могутнім рушієм революції – міським пролетаріатом. З утвердженням більшовицького диктату у царині історієписання українські соціал-демократичні партії/організації тавруються як «дрібнобуржуазні» та «опортуністичні»; ін'єктура призвела до тенденційності та заангажованості щодо висвітлення їх внеску (відповідно й ролі селянства) у громадсько-політичне життя Російської імперії на початку ХХ ст.

Діаспорна література. Встановлення тоталітарного більшовицького режиму на теренах України змусило ідеологічних супротивників російських марксистів податися якомога далі від рідної «ойкумени». Емігрувавши, інтелектуали української нації продовжили за межами рідної землі, на державницьких підвалинах, студіювати причини невдачі національно-визвольних змагань. Функціонування в екзилі фахівців, які репрезентували різноманітні ідеологічно-політичні течії (есдеки, есери, гетьманці тощо) – істотно впливало на зміст наукових студій. Не завжди вітчизняним історикам діаспори вдавалося дистанціюватися від особистісних політичних ідеалів, що призводило до певної тенденційності у висвітленні панорами подій минувшини. Емоційно-чуттєве (через призму власних світоглядних установок) трактування епохальних й одночасно драматичних подій зумовило

суперечливу оцінку їх праць сучасними дослідниками. Однак їхні праці мають виняткове значення для поступу української історичної думки.

Доцільно при цьому – враховувати приналежність діячів еміграції до різнорідних політичних таборів (часом ворожих один до одного), адже ідеологічна самоідентифікація відігравала домінуючу роль в оцінці явищ і подій. Втім, на змісті праць позначилася й відірваність авторів діаспори від архівосховищ України, хоча у порівнянні з радянською спадщиною їх праці видаються значно повнішими та об'єктивнішими.

Перебуваючи в екзилі видатний соціал-демократ В. Дорошенко [145] розробляв питання, пов'язані з виникненням та практичною діяльністю національних марксистських партій/організацій (Українська соціал-демократія, РУП-УСДРП). Цінними виявилися відомості про ідейно-теоретичні «блукання» (від драгоманівського федералізму до марксівського соціалізму) протопартійного утворення Української соціал-демократії І. Стешенка та Л. Українки. За визначенням В. Дорошенка, гурток так і не зміг трансформуватися у партію; розгубивши на тернистому шляху своїх сателітів, які належали до різноманітних ідеологічних таборів [145, с. 4-5]. При аналізі соціального складу РУП він наголошує на його ідеологічній строкатості, що позначилося на відсутності чіткої виробленої партійної програми й призвело до подальшого ідейно-теоретичного розколу в лавах організації [148, с. 8]. Неупереджено розглядає й історичний поступ Спільки, яка, на його думку, відігравала помітну роль в суспільно-політичному житті імперії Романових. Попри це, негативно оцінює потуги керманів організації дискредитувати українських есдеків та поширити свій вплив на терени діяльності рухівців, що вилилося у відкриту конфронтацію [148, с. 32-33].

У 1919 р. світ побачила наукова студія П. Гайдалемівського [125, с. 7], в якій містилися загальні відомості про утворення національних політичних партій та були охарактеризовані окремі їхні програмові засади. Загалом, П. Гайдалемівський позитивно оцінює виникнення Революційної української

партії та її практичну діяльність у консервативному селі, яка відіграла помітну роль у революційному русі Російської імперії [125, с. 7].

Серед наукового доробку представників української діаспори того часу необхідно відзначити узагальнюючу працю активного громадсько-політичного діяча, члена УСДРП, історика П. Феденка [220]. У його дослідженні зроблено успішну спробу висвітлити питання утворення й еволюції національних політичних партій початку ХХ ст. Науковець описує діяльність першої і найвпливовішої національної політичної партії – Революційної української партії, яка, на його думку, на перших парах мала «аграрно-соціалістичний» характер [220, с. 26]. Попри схвальну оцінку діяльності партії вчений не ідеалізує її, наголошуючи на теоретичній незрілості українських провідників руху [220, с. 27].

Значний інтерес викликає праця фахового історика, громадського та політичного діяча доби визвольних змагань Д. Дорошенка (прогетьманська позиція) [148] у якій об'єктивно досліджено розвиток української політичної думки напередодні та в період Першої світової війни. Основну увагу автор звернув на питання ідейно-теоретичного розколу в РУП; утворення Спілки; становлення та практичній діяльності УСДРП. Важливе значення історик приділив ролі селянства в українському національному русі, серед якого українські есдеки проводили успішну агітаційну-пропагандистську діяльність [148, с. 96]. Під призмою соціологічного вчення генезу РУП розглядає М. Стахів [213]. Помітний доробок про історію Групи УСД І. Стешенка та Л. Українки залишив діаспорний дослідник Ю. Лавріненко [173]. Відзначаючи орієнтацію проводу організації передусім у видавничій площині.

У діаспорній літературі тема національної соціал-демократії українськими істориками прихильниками різноманітних ідеологічних напрямків (есдеками, гетьманцями тощо) висвітлена у загальних тонах. Давалась взнаки відірваність авторів емігрантів від архівних джерел, хоча у порівнянні з радянською спадщиною їх праці видаються змістовнішими та ціннішими. Найбільше уваги у наукових студіях дослідників приділено

діяльності першому і найвпливовішому національному партійному утворенню на теренах Наддніпрянщини – Революційній українській партії.

Доби незалежності. Після розпаду СРСР перед українськими дослідниками відкрилися небачені до цього горизонти студіювання раніше табуйованих і заангажованих радянською історіографією сюжетів. Звільнившись від рамок марксистсько-ленінської парадигми дослідники торували шлях до правдивої реконструкції минувшини, зокрема визначення ролі національних марксистських утворень у пробудження національної свідомості хліборобів на початку XX ст.

На принципах звільнення від ідеологічних постулатів та соціальних атитюдів розкриває панораму діяльності ліворадикальних партій в українських губерніях Російської імперії до 1917 р. – Ю. Левенець [175]. Автор автентично висвітлив суперечливий процес становлення, оформлення і наступної еволюції національних та інтернаціональних організацій (РУП-УСДРП, Спілка, Бунд). Зауважимо, що дослідник відходить від «ілюстративного підходу» щодо висвітлення політичної історії – скрупульозно аналізуючи підґрунтя кристалізації партійних утворень на теренах українських губерній; вбачаючи їх у визрівших соціальних, релігійних, етнічних й культурних суперечностях.

В 1999 р. опублікована розлога історична розвідка присвячена українській націоналістичній організації (Братству тарасівців), за авторством – С. Наумова [192; 193]. Автор детально розглядає процес генези та ідейно-теоретичні пошуки протопартійного утворення; комплексно аналізує програмний документ тарасівців – «Proffesion de foi» (Символ віри). Науковець стверджував, що програмний документ братчиків зіставлений завуальовано та нечітко; спричинивши тим самим суперечливу оцінку його ідеологічного навантаження [192, с. 40]. Варта уваги ще одна ґрунтовна публікація дослідника, яка присвячена проблемі виникнення Революційної української партії [194]. Автор проаналізувавши вагомий комплекс джерел та історіографічний доробок декількох генерацій вчених; прийшовши до

наступного лаконічного висновку: «... відносити заснування РУП до 1899 р. немає жодних раціональних підстав...» [194, с. 53].

Беззаперечним здобутком сучасної вітчизняної історіографії стала поява узагальнюючих праць, присвячених історії політичних партій у Російській імперії. Серед наукових студій цього характеру необхідно виділити вагомі напрацювання А. Павка [109], В. Яремчука [237] та І. Михальського [184]. Перший на основі критичного аналізу раніше недоступних архівних документів та досягнень попередньої генерації істориків (у тому числі його сучасників), стисло схарактеризував процес генези, оформлення і подальшої еволюції українських політичних партій/організацій, які з різною інтенсивністю діяли в українських губерніях наприкінці XIX – на поч. XX ст., а також епізодично змалював регіональний вимір функціонування українських марксистських партійних утворень (РУП-УСДРП, Спілка та ін.) [109, с. 47-57, 67-80, 125-139, 201-217]. Так, наприклад, характеризуючи протистояння РУП з російськими і юдейськими партіями (РСДРП, ПСР, Бунд та ін.) А. Павко зауважує, що у промислових центрах України рупівці не витримували жорсткої конкуренції з боку російський та єврейських с.-д. організацій, тому здебільшого результативну агітаційно-пропагандистську діяльність проводили на селі [109, с. 130].

У науковому доробку І. Михальського дано ґрунтовну характеристику джерельної бази з історії українських політичних утворень. Істориком обґрунтовано теоретико-методологічні засади вивчення квестії та здійснено класифікацію джерел різноманітного походження (партійного та непартійного – виділено найважливіші). Окремо критичному огляду піддається практична діяльність українських партій серед українського селянства (автор навів кількісні показники у вигляді таблиць) [184, с. 47-78].

У монографії В. Яремчука здійснена успішна спроба компаративного аналізу політичної діяльності перших українських партій Східної і Західної України. При цьому, автор посилену увагу звертає на регіональній специфіці функціонування українських політичних партій/організацій, їх взаємодії з

сільським пролетаріатом та звершеннях – здобутих у громадсько-політичному житті Романівської імперії [237, с. 161-210].

Важливим внеском у вивчення суспільно-політичної історії України відзначився В. Головченко, який вперше у вітчизняній історіографії висвітлив суперечливий процес зародження, оформлення і наступної еволюції української соціал-демократії в імперії Романових до 1914 р. [136]. У монографії автор приділив значну увагу політичній діяльності національних марксистських партій (РУП-УСДРП) [136, с. 38-51, 67-99] і організацій (Братства тарасівців, Української соціал-демократії) [136, с. 12-13, 17-18] у селах підросійської України; змалювавши їх прагнення залучити у ряди партії неофітів хліборобського сегмента – з метою підбурювання до визвольної борні супроти непосильної ноші «в'язнів тюрми народів».

З історії політичних рухів різноманітного ідеологічного спрямування на Лівобережній Україні варто виділити вагомі напрацювання С. Наумова [195]. У них автор на основі архівних матеріалів (Лівобережжя) дослідив процес генези й подальшого розвитку регіональних структур українських с.-д. рухів в Російській імперії [195, с. 41-75, 100-142]. С. Наумов детально змальовує дані про стан і динаміку місцевих осередків українських марксистських партій/організацій, їх кількісний склад, структуру, практичну діяльність в українському селі та роль у суспільно-політичному житті імперії загалом [195, с. 185-209;].

Важливе місце серед наукових праць вказаної проблематики займають студії О. Федькова [221; 226; 247]. Так, автором вперше у вітчизняній історіографії обґрунтовано класифікацію марксистських партійних утворень і визначено чіткі критерії їх поділу на інтернаціональні (РСДРП, УСД Спілка, СДКПіЛ) та національні (РУП-УСДРП) [247, с. 102-133]. Крім цього, вказаний дослідник на основі масивної джерельної бази (документи архівних фондів України й архівних установ РФ) та аналізу величезного багажу наукових текстів; реконструював суперечливі процеси виникнення й діяльності соціал-демократичних партій і спілок в українських губерніях Російської імперії

наприкінці XIX – на початку XX ст. Детально автор розглядає історичний поступ Української соціал-демократичної спілки (1904-1912), яка виникла внаслідок розколу РУП – спричиненого як ідейними розбіжностями, так і залаштунковими інтригами російських с.-д.. Зокрема, українській соціал-демократичній спілці РСДРП вдалося налагодити широку агітаційно-пропагандистську діяльність у селах Наддніпрянської України (конкуруючи з українськими політичними партіями, особливо РУП-УСДРП), а кількість її прихильників на піку діяльності, згідно з підрахунками О. Федькова налічувала орієнтовно 7 000 с.-д., що свідчить про неабияку популярність серед селян та сільського пролетаріату [247, с. 264]. Науковий доробок вченого виступає взірцем для подальших наукових розвідок присвячених ролі національних та інтернаціональних марксистських партій у громадсько-політичному житті українського села.

Історіографічний доробок, присвячений питанням організації виборчого процесу у Російській імперії, а також парламентарській діяльності депутатів українських губерній, представлений працями А. Глушковецького та В. Милька – вченими прослідковано намагання УСДРП переконати селян бойкотувати І Державну думу; описано діяльність українського с.-д. Пантелеймона Блонського, який провадив жваву агітацію у селах Кам'янецького повіту, яка справляла на селян велике враження [133, с. 53]; описано передвиборчу кампанію українських с.-д. (УСДРП) в українському селі у Думи II-IV скликань, які намагалися переконати хліборобів віддати голос за кандидатів партії, проте агітація не увінчалася успіхом [133, с. 58-60, 114; 183, с. 88].

Різними аспектами, які певним чином пов'язані з темою дослідження, присвячені дисертації вітчизняних науковців: В. Дубінський [239] (проаналізував аграрні програми українських марксистських організацій – орієнтація, яких спрямовувалася на вирішення проблем українського селянина); А. Заводовський [240] – висвітлив генезу української соціал-демократичної преси, яка розповсюджувалася агітаторами по селах

Наддніпрянської України; С. Ткач [246] – схарактеризував діяльність українських с.-д. партій у селах Подільської губернії.

Помітний слід у вивчення природи регіональних стихійних заворушень (селянський вимір) у період Першої російської революції залишив Д. Кудінов [171, с. 95-102]. Так, наприклад, описуючи події, які передували революційному вибуху у м. Ніжині (жовтень 1905 р.) – вчений відзначає, що в Ніжинському повіті існувало 11 активно діючих пропагандистських гуртків РУП; змальовує ажіотаж хліборобів, який викликали сходки на «біржі», влаштовані рупівцями у с. Веркіївка [171, с. 98]; окреслює діяльність відомого українського с.-д. Ю. Гаврилея [171, с. 96].

У 2015 р. побачила світ ґрунтовна наукова студія дослідника соціально-політичної історії України другої половини XIX – початку XX ст. – О. Федькова [222, с. 88-107]. Стаття присвячена розколу РУП – парадоксальному явищу в історії української соціал-демократії. Автором у жанрі персональної історії (просопографічний метод) змальовано потуги РСДРП (у тому числі з'ясовується домінантна роль меншовика І. Біска) по інкорпорації у свої лави національних марксистських партійних утворень. У дослідженні використано велику кількість фактологічного матеріалу, зокрема віднайдене вченим у стінах Російського державного архіву соціально-політичної історії листування І.Біска з центральними органами меншовиків; відкриття епістолярію дозволило встановити раніше невідомі вітчизняній історіографії відомості, що передували «невідбутому з'їзду» РУП і призвели до утворення Української соціал-демократичної спілки.

Сучасні автори дедалі частіше звертаються до вивчення проблеми взаємодії політичних партій і селянства в українських губерніях Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. Серед досліджень цього характеру відзначимо новаторську статтю, за авторством: О. Доніка, Б. Опрі та О. Федькова [144, с. 29-47]. Доволі продуктивний тематичний напрям представляють статті, присвячені біографії провідних діячів соціал-демократичних партій/організацій, так звані персоналії «другого плану».

Серед робіт цієї тематики відмітимо ґрунтовне напрацювання О. Федькова – присвячене Ю. Ларіну [224, с. 176-193]. Заслужують на посилену увагу й повідомлення: І. Патера та В. Головченка – інтелігенту М. Меленевському [201; 137].

Таким чином, попри вагомий масив наукової літератури, присвячений суспільно-політичним рухам (або їх аспектам) в українських губерніях Російської імперії, проблема діяльності національних українських соціал-демократичних утворень не знайшла яскравого вираження, що зумовлює необхідність подальшої розробки проблеми взаємин українського селянства та національних марксистських партій в магістерській роботі.

1.2. Характеристика джерел

У магістерському проєкті використані різноманітні матеріали як партійного, так і непартійного походження, що зумовлюють поділ джерельної бази на окремі категорії: архівні документи, спогади активних учасників подій, документальні зібрання та відомості розміщені у партійні та періодичній пресі.

Архівні документи. Дослідження ґрунтується на значному використанні матеріалів роздобутих в архівних установах України та Росії. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) зберігається ф. 3807, українського громадсько-політичного діяча А. Жука. Завдяки його залученню вдалося відтворити історію генези українського марксистського утворення на просторах Наддніпрянської України, зокрема прослідкувати факти розповсюдження соціал-демократичних видань серед селянського контингенту. У ф. 4000 Б. Мартоса зібрані відомості присвячені функціонуванню Харківської студентської громади. Найціннішими виявилися спогади Б. Мартоса, які розкривають під іншим кутом зору утворення РУП, зокрема визначальну роль у цьому процесі М. Русова. У ф. 3805 зберігаються документи, що висвітлюють окремі аспекти функціонування національного марксистського утворення серед селянської верстви, зокрема листи активних членів РУП-УСДРП щодо об'єднання з російською соціал-демократією.

Залучено низку документів Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК), розміщеного у м. Київ. У ф. 274 містяться документи зіставлені органами влади, у яких йдеться про роль національної соціал-демократії у розгортанні селянських розрухів у с. Шандрівці Канівського пов. Одноосібні випадки розповсюдження марксистських видань відображені у ф. 317. На аркушах відображені раніше невідомі історичній науці випадки поширення літератури РУП-УСДРП серед сіл та містечок Київської губернії. Деякі документи доповнили епізоди біографії М. Вовчинського – єдиного українського соціал-демократа обраного в Державну думу II скликання.

У магістерському проєкті знайшли відображення документи розшукані в Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ). У ф. 102 містяться перлюстровані охранкою листи, що відбивали комунікацію між уєсдеками з важливих партійних справ. Серед архівних документів помітне місце займає справа охранки по ліквідації рупівської друкарні у м. Києві. Операція закінчилася тріумфом для жандармів, паралізувавши роботу громади на деякий термін.

Спогади активних учасників подій. До категорії мемуарів необхідно ставитися з певною обережністю, адже вони відбивають погляди людей спочиваючих різноманітним ідейно-теоретичним напрямом. Ліберальний табір представлений спогадами: Є. Чикаленка [120], О. Лотоцького [115], С. Русової [118], В. Приходька [116] та Д. Дорошенка [109]. Ліберали з певною пересторогою ставилися до радикальних ідей національних марксистів, однак щиро вітали виникнення на теренах Наддніпрянщини вітчизняної партії. Справжньою аномалією був Д. Дорошенко, який спершу належав до РУП; а потім приєднався до ліберальних кіл. Соціал-демократичний табір представлений добіркою спогадів: А. Жука [154], О. Скорописа-Йолтуховського [119], М. Меленевського [182], М. Вовчинського [39, с. 79-81], М. Галагана [108], К. Антонович [104; 105], О. Коваленка [112], Ю. Колларда [113], Н. Романович-Ткаченко [117] та ін. На відміну від поступовців, означені особи брали активну участь у ширенні марксистських

ідей серед хліборобів українських губерній і залишили цінні відомості про свою практичну діяльність.

Документальні видання. Велику роль для дослідження представляє збірка документів присвячена селянським рухам 1902 р., укладена відомим радянським дослідником Б. Веселовським [44]. Її значущість криється у підбірці авторами документів, що розкривають причетність братів Олексієнків до розгортання селянської жакерії у Константиноградському пов. Харківської губернії. Додатково у видання включені рапорти місцевої адміністративної та поліцейської влади щодо встановлення винуватців в аграрних селянських заворушеннях у Харківській та Полтавській губерніях в 1901-1902 рр. Завдяки використанню збірника, вдалося встановити причетних до ерупістського гуртка РУП у с. Лисиче.

До магістерського проєкту залучено фундаментальне зібрання програмових документів українських політичних утворень різноманітного ідейно-теоретичного спрямування, укладене провідними істориками діаспори Т. Гунчаком та Р. Сольчаником [53]. Його використання дозволило прослідкувати еволюцію програмових засад національної марксистської партії, зокрема зміну підходів до покращення соціально-економічного становища українського селянства.

Періодична преса. На шпальтах часописів розміщено чимало інформації пов'язаної із практичною діяльністю уесдеків у селянському середовищі. Зокрема, проаналізовано дописи на сторінках ліберальних видань того часу «Рада», «Рідна справа – Вісті з думи». Завдяки залученню інформаційного потенціалу поступових видань вдалося прослідкувати невідомі раніше вітчизняній науці епізоди біографії М. Вовчинського. Щодо означеної особи публікувалися відомості й на шпальтах чорносотенного часопису «Кієвлянинь». Окремий піднапрямок в магістерському проєкті займає партійна преса РУП-УСДРП. Так, на сторінках періодичного журналу «Селянин», в окремій рубриці «Що діється в Україні», розміщувалися дописи, що висвітлювали діяльність функціонерів партії в селянському середовищі. В

теоретичному органі «Наш Голос» публікувалися діячі як інтернаціонального, так і національного таборів. Розвідки проливали світло на діяльність осередків організації серед хліборобів, одноосібні випадки агітації у селах і містечках імперії Романових тощо.

Отож, проведений аналіз архівних документів, спогадів, документальних збірок та періодики, засвідчує достатню репрезентативність джерельної бази, необхідної для повноцінного висвітлення квестії взаємовідносин національних марксистських партій/організацій і сільськогосподарського пролетаріату на просторах Наддніпрянської України.

1.3. Теоретико-методологічна основа роботи

В кожному епоху й у всякому суспільстві вивчення та пізнання Кліо, як і будь-яка інша соціальна діяльність, – констатував видатний англійський історик А. Тойнбі, – підкоряється панівним тенденціям цього часу та місця [217, с. 18]. Не живлячи жодних хибних ілюзій, щодо зведення цього впливу на нівець, автор при написанні магістерського дослідження керується комплексом модерних підходів, принципів і методів історичного пізнання. Їх поєднання спрямоване на всебічне та об'єктивне висвітлення подій, фактів і явищ, пов'язаних із діяльністю національних українських соціал-демократичних утворень та організацій серед селянської верстви Наддніпрянщини.

Враховуючи специфіку магістерського проєкту, значні історіографічні здобутки кількох генерацій дослідників (вітчизняних, діаспорних та зарубіжних) й розмаїтий спектр джерел з означеної проблематики, автором зумовлено використання наступних методологічних підходів: аналітичного, порівняльного, систематичного та структурного [165, с. 108; 159. с. 29]. Так, завдяки інтегральному застосуванню аналітичного підходу вдалося змістовно та всебічно дослідити комплекс історичних праць та архівних джерел, які безпосередньо або опосередковано торкаються квестії взаємин національних українських марксистських організацій/партій та селянської верстви у Наддніпрянській Україні протягом останнього десятиріччя XIX ст. – 1917 р.

Чільне місце у дослідженні відведено порівняльному методологічному підходу. Його застосування необхідне під час проведення нараційних аналогій динаміки розвитку селянських партійних осередків РУП-УСДРП, їх вікової, гендерної та соціальної конфігурації, суспільно-політичних інтенцій і т. п. Використання системного та структурного підходів обумовлене нагальною необхідністю розгляду явищ, подій і фактів пов'язаних з генезою й теоретико-ідеологічною еволюцією партійних програм національних соціал-демократів; їх поширенню серед хліборобів в українських губерніях імперії Романових. Таким чином, застосування вищеназваних підходів дозволило нам розглянути проблему всебічно, змістовно та комплексно.

У процесі написання магістерського дослідження ключовими для нас були принципи історизму, об'єктивності, системності та наступності [249, с. 149]. Одним із найважливіших серед них є принцип історизму. Завдяки його раціональному застосуванню вдалося виявити низку закономірностей, що сприяли поширенню марксистських ідей серед селянського контингенту у загальноімперському вимірі; сплеск популярності яких викликаний модернізаційними процесами екзогенного характеру (провокували загострення конфлікту між традицією і привнесеними новими елементами) в імперії Романових.

Важливим у процесі дослідження виявився принцип об'єктивності, що базується на пріоритеті задокументованих фактів і зобов'язує розглядати історичні явища та події у всій багатогранності й суперечливості, з урахуванням вичерпної сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту [239, с. 8]. У нашому випадку наукова об'єктивність означала неупереджене й прагматичне висвітлення успіхів та невдач марксистських функціонерів в українському селі. При цьому, автор розглядає діяльність й ідейних супротивників РУП-УСДРП, які часто-густо випереджали еруптивістів в агітаційно-пропагандистській діяльності серед глитаїв/батраків. Принцип системності дозволив чітко окреслити панораму минувшини у структурно завершеній формі, з'ясувати суттєві чинники, які призвели до політизації

українського руху на теренах Наддніпрянщини, а найголовніше встановити конститутивні причинно-наслідкові зв'язки між подіями, явищами та фактами.

При написанні роботи використано філософські методи наукового пізнання (аналіз, синтез, класифікація, узагальнення).

Серед них важливу роль у дослідженні відіграв метод класифікації. Так, наприклад, для ідентифікації марксистських організацій та партій використовувалася теоретична концепція поділу суспільно-політичних утворень на два напрямки (в залежності від пріоритетів у розв'язанні соціальних і національних проблем, та від принципів партійного будівництва) – інтернаціональні (РСДРП, УСДС тощо) й національні (УСДРП), яка обґрунтована й апробована О. Федьковим [230; 226, с. 83], за визначенням доктора історичних наук Д. Кудінова, – «фундатором «подільської школи» вітчизняного селянознавства» [242, с. 43-44].

Крім цього, у дослідженні використовуються загальнонаукові методи пізнання (історичний, логічний, статистичний та кількісно-аналітичний). Серед них найважливішими для магістерського проєкту виявилися статистичний та кількісно-аналітичний методи. Перший використовувався з метою визначення загальної чисельності селянських партійних осередків РУП-УСДРП, з'ясування вікового, конфесійного, соціального та національного складу партійців. Другий застосовувався при визначенні чисельності локальних українських соціал-демократичних комітетів і кількості їхніх членів за різноманітними ознаками.

Отримали вираження у дослідженні й спеціально-наукові методи. У роботі використані такі методи історичного дослідження як історико-генетичний, синхронний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, просопографічний, екстраполяції, методи систематизації й узагальнення.

Застосування історико-генетичного методу забезпечило послідовне розкриття властивостей, функцій і змін реальності в процесі її історичного поступу, що дозволило наблизитись до відтворення відносно об'єктивної

картини суспільно-політичного життя в українських губерніях Російської імперії. Цей метод, наприклад, дозволив прослідкувати в динаміці генезу, оформлення та еволюцію української національної марксистської думки на теренах Наддніпрянщини.

Важливе місце у магістерському дослідженні займає персоналістичний метод. Завдяки якому вдалося на основі низки наукових розвідок та архівних документів реконструювати агітаційно-пропагандистську діяльність серед сільських обивателів як маловідомих історичній науці персоналій, так і загальновідомих. Частково відтворено біографії М. Вовчинського – єдиного представника від українських соціал-демократів у II Державній Думі та П. Блонського – відомого політико-партійного діяча на Поділлі.

Синхронний метод дав можливість змалювати події та явища, що відбувалися одномоментно у різних куточках Лівобережжя, Правобережжя та Півдня України. Завдяки йому одночасно розглядалася діяльність селянських осередків РУП-УСДРП у межах усіх українських територій у складі Російської імперії – де вдалося прослідкувати практичну діяльність есдеків.

Проблемно-хронологічний метод дозволив дослідити події і явища у хронологічній послідовності та тісному взаємозв'язку. Цей метод використаний при структурному оформленні роботи, в результаті якого її розділи мають обґрунтовану хронологічну послідовність, а вихід за її чіткі межі зумовлені нагальною необхідністю. Застосування методу систематизації та узагальнення дало змогу зробити загальні висновки за результатами магістерського дослідження.

Таким чином, у роботі використано широкий набір методологічних підходів, принципів та методів наукового пізнання, які дозволили успішно досягти поставленої у магістерській роботі мети та завдань.

РОЗДІЛ II. СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ, ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ ТА АГІТАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ АКТОРІВ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На зламі ХІХ ст. падіння впливу культурництва на суспільно-політичне життя Наддніпрянщини набуло dokonаних проявів, молодше покоління цуралося пасивного «українофільства» [237, с. 161], ця дефініція придбала в їх устах негативного пасажу, як означення несерйозного та паліативного відношення до української справи [141, с. 14]. Потуги М. Драгоманова та його сателітів у 80-х рр. поєднати ліберально-демократичні і соціалістичні гасла у націо-культурному дусі (за приматом останнього) не набули достатньої підтримки в Україні, залишаючись суто апіорними догмами [160, с. 122]. Пошуки «третім поколінням» інтелігенції свіжих ідей, векторів поступу, організаційних конфігурацій покращення становища української громадськості (більшу частину, котрої являли представники селянської соціальної групи – близько 85 % [239, с. 134]) призвели протягом 90-х рр. ХІХ ст. до генези ряду об'єднань національного характеру із виразною політичною спрямованістю, які стали перехідним містком до утворення українських марксистських партій [195, с. 7], покликаних заступити соціально-економічні та націо-культурні інтереси титульної більшості.

2.2. Від аполітичного культурництва до утворення першої національної партії на теренах підросійської України.

Тарасівців – таємне протополітичне об'єднань національного характеру. Закладене на могилі Т. Г. Шевченка у Каневі влітку 1891 р. (українська філологиня З. Тарахан-Бережа на основі аналізу особових записів членів братства припускає, що ця подія припала на Зелені свята – 8 червня [215, с. 194]) четвіркою молодих ентузіастів; випускником природничого факультету Київського університету В. Боровиком і дійсними студентами вищих навчальних закладів м. Харкова: М. Байздренком, М. Базькевичем та І. Липою [211, с. 41]. Означена плеяда однодумців сформувалася під час статистичних робіт у Полтавській губернії, очолюваних відомим українофілом О. Русовим

[248, с. 60]. Займаючись переписом нерухомого майна, юнаки відвідали низку сіл і містечок Лівобережжя. Побачена на власні очі картина укладу життя пересічних хліборобів, справила гнітюче враження [106, с. 3], виступивши засадничим мотивом заснування Братства, яке продовжуватиме справу великого будителя українського народу [207, с. 123]. Молоді патріоти наслідуючи Тарасові «заповіді» [172, с. 25], заприсяглися нести прапор національного визволення у маси [142, с. 14].

Як зазначав В. Дорошенко, риси світогляду тарасівців сформувалися під магістральним впливом галицьких радикалів [147, с. 33]. Цілком закономірне явище, враховуючи вагомі здобутки українського політичного руху в Галичині. Становлення наприкінці 1890 р. Русько-української радикальної партії (РУРП) розворушило свідому наддніпрянську молодь, стагнуючу у замкнених, організаційно аморфних і аполітичних гуртках. Взірець масової національної партії з чіткою організаційною структурою, власним статутом і програмою діяльності, а найголовніше, цілеспрямованою пропагандою своїх ідей і програмних завдань серед селян [198, с. 2], побудив тарасівців звернутися до апробованих українцями Австро-Угорщини методів боротьби

З цього часу розпочинається стрімке становлення регіональних осередків конспіративного товариства. Український дослідник С. Наумов, нарахував щонайменше 10 організацій, розташованих здебільшого у містах і містечках Наддніпрянської України [245, с. 55]. Проте діяльність «братчиків» не обмежувалася суто рамками русифікованих «градів», просочуючись і в українське село. Так, наприклад, в липні 1892 р. постав гурток, який складався з робітників Одеської філоксерної комісії у Бессарабії (включав селян з Чернігівщини і Полтавщини), очолюваний В. Боровиком [164, с. 185]. Сприяв утворенню осередку, керівник Одеської філоксерної комісії П. Погибко. Члени братства проводили культурно-освітню працю серед місцевих селян, розбуджуючи приспану асиміляторською політикою царату національну ідентичність [196, с. 104-105]. За свідченнями С. Когота, зі співробітників

комісії товариство поповнилося сімома свідомими кадрами [164, с. 186], у тому числі відомим українським літератором М. Коцюбинським [167, с. 38.].

Селянські осередки братства існували у с. Рожнівці Борзнянського пов. Чернігівської губернії (організований В. Андрієвським) та у с. Хомутець Миргородську пов. Полтавської губернії, заснований О. Кривком [193, с. 38]. Особливою міцністю вирізнялася організація у селищі Рожнівці, яка налічувала приблизно 25-30 симпатиків із селянської верстви [195, с. 9]. Вектор праці братчиків, красномовно описують спомини члена місцевого гуртка, хлібороба С. Гавриленка. Останній наголошував, що на сходках головним чином велися бесіди на історичні і філологічні теми, однак у колі обмежених осіб підіймалися й політичні питання [50, с. 378-379]. Застосовуючи метод екстраполяції, можемо припустити, що патерн праці Братства тарасівці серед селянського контингенту носив переважно культурно-просвітницький характер.

Водночас серед сучасних дослідників не вщухають дискусії стосовно дати створення, авторства і змісту політичної програми братчиків. Полярність поглядів спричинена втратою першоджерела і суперечливими відомостями про його ідейно-теоретичне наповнення у праці М. Слабченка [210, с. 204]. Ще більший сумбур вносять спогади, одного з гіпотетичних авторів програми – І. Липи [114, с. 262-267.]. Спробуємо поетапно розв'язати заплутаний клубок питань.

Український суспільний діяч А. Жук, датує створення перших пунктів програми братства 1891 р. [155, с. 8], цю тезу підхопив сучасний дослідник Б. Галайко [127, с. 79], однак жодних підтверджень цієї дати у джерелах особового походження і наукових студіях немає. Щодо авторства проєкту існує декілька гіпотез. Найобґрунтованішою виглядає версія С. Наумова [195, с. 12]; де Іван Липа вважається одноосібним творцем політичної програми тарасівців. Найбільше запитань викликає ідеологічне навантаження документа, адже прототип не зберігся, а наведена інформація у споминах його творця, викликає певні сумніви. Важко повірити, що програма зложена у 90-х

р. XIX ст. передбачала вирішення наболілого «земельного питання (шляхом націоналізації землі, як у соціалістів-революціонерів), пролетарського, як у звичайній програмі соціал-демократів, а щодо політичного, то самостійність України» [151, с. 73-74].

Значно реальнішими виглядають домагання братчиків, проголошені у «Proffesion de foi – молодих українців». Згідно однієї з історичних версій появи «Символу віри» – це реферат, виголошений публічно під час Шевченківських роковин у місті Харкові 1893 р. [199, с. 102]. Загалом, пасаж доповіді сутнісно відрізнявся від ретроспективного огляду програми І. Липою і жодним чином не фокусує уваги на вирішенні соціально-економічних проблем українського селянства [53, с. 19-25]. Видання братчиків пройняте безапеляційною критикою старшого покоління українофілів за їх аполітичність і культурницьку амбівалентність [140, с. 84]. Слід підкреслити, що реферат не відображав усієї сукупності їхніх поглядів, а містив лише найзагальніші, прийнятні пункти для виголошення перед великою аудиторією [194, с. 56]. Зміст основних параграфів «Символу віри», на нашу думку, відповідав розвою тогочасної політичної думки і не міг теоретично виходити за рамки загальних визвольних формулювань, пригнобленого царатом народу.

Постулати «Proffesion de foi» привернули увагу західноукраїнської преси. Одразу після її передруку на шпальтах львівського журналу «Правда» [121, с. 329], з'явилася невелика публікація оціночного характеру, в якій зазначено, що програма оживила політичне життя Наддніпрянської України. Проте невідомий автор висловив жалобу, через те, що «тарасівці» так «люто накинулися» на українофілів. Критично відгукнувся про «Profession de foi» старогромадівць М. Драгоманов. Як один з ідеологів розкритикованого «молодими українцями» українофільського руху, він назвав програму легкодумною і хибною за принципом [212, с. 100].

Отож, історичний феномен Братства проявився не у досконало скомпонованій політичній програмі, а ґрунтувався на «малих справах» (культурно-просвітній праці серед селянського контингенту), заради великої

прийдешньої мети – досягнення самостійності України. Вийшовши поза вузькі межі місцевих українофільських громад, братчики здійснили першу успішну спробу ширшої організації українських свідомих елементів [153, с. 42-43]. Отриманий тарасівцями вишкіл практичної діяльності, прислужився на ниві інших національних організацій, зокрема соціал-демократичного спрямування.

Під впливом драгоманівських і тарасівських ідей на початку 1896 р. у м. Києві оформилася власне перша національна марксистська організація, «Група українських соціал-демократів» під проводом студента історико-філологічного факультету Київського університету І. Стешенка та поетеси Л. Українки [199, с. 110]. Вихідцями із «наймолодшого гуртка драгоманінців», під керівництвом Г.Ковалевської, доньки відомого сподвижника М. Драгоманова – М. Ковалевського [172, с. 23]. Проте Українська соціал-демократія пережила істотну еволюцію драгоманівських постулатів соціалізму, поступово світоглядно дрейфуючи в сторону марксизму. Сприяло цьому знайомство провідних теоретиків організації із прогресивними матеріалістичними студіями європейських вчених. Непримиренна позиція Л. Українки та І. Стешенка, стосовно російської ортодоксальної течії марксизму, визначила траєкторію розвитку української с.-д. думки у руслі найкращих західноєвропейських взірців [6, арк. 27].

Ідейно-теоретичні візії групи УСД на пропагандистську і агітаційну роботу серед українських хліборобів виразно окреслюються у дискусії «між своїми» – І. Франком та Л. Українкою [173, с. 81]. Розпочав полеміку І. Франко, дорікнувши українській інтелігенції за те, що вона не виховала сильних натур, які б відчували потребу жертвовно працювати на благо рідного краю. Леся Українка із цією позицією не погоджувалася і зреагувала на неї відповіддю в полемічному тоні [158, с. 24]. Відмінності суджень діячів полягали передусім у постановці питання «національної волі». І. Франко висував концепцію здобуття соціальної свободи шляхом перманентної революції, де домінантна роль відводилася масовому виступу селянству. На

протизага йому, Л. Українка пропонувала еволюційну концепцію політичної свободи, рушійною силою у здобутті якої, є національно свідомі та освічені у суспільно-політичних парадигмах українська інтелектуальна еліта («мізки нації») [218, с. 123-124]. На думку «духовної дитини» М. Драгоманова, підбурювання сільськогосподарського пролетаріату до кривавих виступів розцінювалося як ретроградство, істотний крок навідворіт, до віджившого себе у ХІХ ст. народництва – непотрібний і неможливий маневр при російському поліцейському абсолютизмі. Безмежна відданість ідеалу служіння власному народові, не засліпила Л. Українку до тієї міри, щоб не бачити прагматичну сторону реальності.

«Група українських соціал-демократів» не створила жодного партійного осередку на просторах Наддніпрянщини. Вірогідно причина криється у меланхолійному темпераменті провідників. Розбудова розгалуженої політичної організації вимагала постійної, копійної, систематичної роботи, однак УСД мала на чолі талановитих поетів, інтереси яких лежали у красному письменстві [220, с. 19; 145, с. 4-5]. Спогади Є. Чикаленка промовисто описують характер одного з провідників української соціал-демократії І. Стешенка: «...виразна свідомість українця, а не українофіла та видатна красномовність ... це була людина здібна, але якогось плутаного розуму ... коли він промовляв, то дійсно захоплював аудиторію, а коли б хто стенографічно записав його промову, то виявилось б, що там більше популістичних фраз, ніж змісту» [120, с. 235-236]. Це, мабуть, і пояснює характер діяльності гуртка, більш програмно-пропагандистський, ніж організаційний [142, с. 14].

Щодо видавничої справи, то протопартійне утворення видрукувало 7 агітаційно-пропагандистських брошур і 2-3 відозви, між якими: «Програма групи», «Про соціалістичну роботу серед українського селянства», «Оцінка програми Української Соціалістичної Партії», «Царі, пани та люди» та інші [6, арк. 3, 27; 122, с. 83-84]. Значний інтерес представляє брошура «Про соціалістичну роботу серед українського селянства», за авторством головних

ідеологів УСД – Л. Українки, І. Стешенка та М. Кривинюка. На основі семіотичного методу вітчизняній дослідниці В. Гошовській вдалося реконструювати тематичний зміст та ідейне навантаження згаданої брошури, яка побачила світ наприкінці 1897 р. [139, с. 286]. Слід зазначати, що пропагандистське видання адресувалося тим, хто вестиме безпосередню освідочну роботу серед українського селянства, а також для самих гречкосіїв. Виявити випадки поширення цієї брошури серед сільськогосподарського пролетаріату членами Групи УСД не вдалося. Проте цілком dokonаний факт розповсюдження видань гуртка, колишнім студентом Ново-Олександрівського інституту лісового господарства М. Меленевським, фундатором «Групи сільських робітників соціал-демократів Київської губернії». Остання намагалася організувати страйковий рух сезонних робітників Васильківського, Звенигородського і Таращанського повітів [136, с. 13], для чого М. Меленевський весною 1899 р. поширював по сс. Кошеватій, Франковці та Кам'яному Броді гектографовані брошури «на малорусском языке», зокрема нелегальні видання УСД «Про соціал-демократичну роботу серед українського селянства» та «Програму соціал-демократії» [137, с. 97; 7, арк. 84]. Своєрідні способи популяризації соціал-демократичних ідей вичерпно описані у жандармських документах. Звенигородський повітовий справник у доповіді генералу В. Новицькому запевняв, що дворянин с. Федюківки М. Меленевський цугом заправленим четвіркою коней об'їздив села повіту і підкидав «недоумевающим» сільськогосподарським робітникам прокламації «возмутительного содержания» [131, с. 49-50]

Справа розкидання відозв закінчилася для Меленевського у 1899 р. арештом, як наслідок, обвинувальним вироком з адміністративною виселкою у Вологодську губернію на два роки [201, с. 227], а Група УСД, попри наявність високоосвічених інтелігентних кадрів, не зуміла подолати стадію нескінченного теоретизування та перетворитися на впливову політичну силу у Наддніпрянській Україні, здатну залучити широкі народні маси до визвольної борні супроти старорежимного царського ладу. Група наслідуючи найкращі

взірці західноєвропейських матеріалістичних доктрин заклала вагоме теоретичне підґрунтя для подальшого процесу становлення національної соціал-демократії в імперії Романових. Проте ізолятивний характер гуртка, нівелював інтенції на конкретно-історичні умови поступу вітчизняної марксистської думки, яка в організаційному, так і значною мірою ідейно-теоретичному плані оформилася пізніше на основі Революційної української партії (РУП).

З-поміж усіх українських політичних партій початку ХХ ст., найбільше уваги дослідники приділили Революційній українській партії. Історична традиція кристалізації організації пов'язана із славнозвісною «радою чотирьох», яка проходила у м. Харкові 29 січня (11 лютого) 1900 р. [113, с. 73]. Тоді ж новоутворену партію охрестили назвиськом «Революційна Українська Партія» або скорочено Р. У. П. [79, с.299]. Ці три символи відображені й на першій партійній печатці. Для конспірації у колі непосвячених осіб їх розшифровували як скорочення ініціалів неіснуючої персони – «Романа Урбановича Погибко» [145, с. 7]. Проте вагомий історіографічний доробок з тематики дослідження оперує й іншими датами. Так, наприклад, вітчизняний дослідник, колишній член УСДРП Й. Гермайзе, виводить історію національної марксистської партії з 1899 р. [131, с. 55.], «Украинец-искровец» (П. Тучапський) на шпальтах російського марксистського видання «Искра», стверджує про фактичне заснування партії в 1901 р. [82, с. 2]. Проблема хронологічних рамок появи першої національної партії на політичній арені Російської імперії досить скрупульозно висвітлена у науковій студії С. Наумова [194, с. 49-59.], тому акцентувати увага на цьому аспекті недоцільно.

До складу «ради чотирьох» входили доволі молоді й амбітні особи, активісти студентського революційного руху: М. Русов, Д. Антонович, Л. Мацієвич та Б. Камінський. До «четвірки» незабаром приєдналися О. Коваленко, Ю. Коллард та Д. Познанський [245, с. 100]. Означених осіб не влаштовувала пасивна культурницька діяльність «старих громад», а що найголовніше відтік перспективних кадрів у нетрі загальноросійського

визвольного руху [15, арк. 2]. Як зазначав С. Петлюра, українські інтелектуали, які, ставали прибічниками «чужоземних» революційних організацій, не просто індиферентно ставилися до проблем української нації, а й перетворювалися в його запеклих ворогів [202, с. 4-5]. Водночас перед ініціаторами утворення РУП відразу ж гостро постало питання про створення партійного програмового документа. Але з самого початку діяльності партії її очільники зіткнулися з проблемою, яка переслідуватиме їх упродовж усього існування РУП. Недостатній теоретичний вишкіл керівної верхівки, відсутність справжніх, глибоко наукових розробок, присвячених соціально-економічним проблемам України та перспективам її подальшого поступу [203, с. 127].

Усвідомлюючи теоретичну незрілість і термінову потребу угрунтування завдань партії Д. Антонович, – як зазначав Володимир Дорошенко, – вимушено звернувся за допомогою до відомого харківського адвоката і українського діяча М. Міхновського [146, с. 226-227]. Згодившись М. Міхновський (зі слів фундаторів до партійного активу ніколи не належав [18, арк. 4]) вже 19 лютого у Полтаві і 26 лютого у Харкові на Шевченківських роковинах виголосив промови у яких сформулював загальне партійне кредо РУП, викладене потім в окремій брошурі – «Самостійна Україна» [143, с. 3; 187, с. 22]. Ця брошура вперше на східноукраїнських землях проголошувала ідеал «єдиної, нероздільної, вільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кавказькі» [140, с. 84]. Проте її тематичне наповнення, зовсім оминало увагою наболілі питання українського робочого люду [45, с. 34]. Рівень політичної свідомості селянства продовжував залишатися досить низьким, і через це ідея за відокремлення України від Російської імперії, яку задекларували рупівці не могла теоретично отримати позитивного відгуку навіть у аграрних районах, оскільки селянство дивилось на світ крізь призму перш за все власних нагальних соціально-економічних потреб [128, с. 115-116]. На цю погрішність документа відразу ж після її передруку у галицькій пресі звернув увагу послідовник М.Грушевського С.Томашівський. Короткою

конотацією безсумнівного факту: «Самостійною Україною» (мав на увазі засадничі вимоги брошури – А. Т.) не зігріється ні один селянин» [55, с. 241]. Програма отримала неоднозначну оцінку й серед безпосередніх очевидців тих знакових для вітчизняного політичного руху подій. «Квітчаста, але досить туманна фразеологія, патетичні вигуки, суперечності, фактичні помилки, не продумані обривки соціалізму і самий відвертий національний шовінізм сплелися у цій брошурі в такий заплутаний клубок, якого партія розплутати, очевидно, не змогла й воліла краще розрубати», – критично висловлювався С. Єфремов [153, с. 51-52]. Пройнята революційним духом, закликами до відчайдушної боротьби, але грішить вузьконаціоналістичним пасажем, констатував Й. Гермайзе [129, 20-21]. К. Антонович й О. Лотоцький у споминах високо оцінювали вплив брошури на світогляд спудеїв і середньо-шкільну молодь, котра багато у чому визначила їх потяг до ідеалу української державної незалежності [115, с. 213; 105, с. 107]. Однак з погляду соціологічного вчення брошура «Самостійна Україна» не була програмою із чітко вираженими цілями і раціональними шляхами їх здобуття [213, с. 17-18], а «радше відчайдушним криком наболілого серця національно свідомого українця» [142, с. 35].

Один із членів РУП у науковій студії, опублікованій з приводу 25-ти річного ювілею з дня заснування партії, убачав у генезі цієї організації поклик навіяний часом [98, с. 252]. Українське прогресивне студентство нарешті усвідомило конечну потребу політичної репрезентації вітчизняного національно-визвольного руху на загальноросійському революційному тлі. Увібравши у свої ряди молодь, спочуваючу різноманітним ідейно-теоретичним напрямом, але готовим прислужитися на ниві української справи [125, с. 7]. Новоявлені представники РУПу перші вдалися до масової агітаційно-пропагандистської діяльності серед українських чорноробів [236, с. 214], тим самим започаткувавши злам у архаїчній ментальності пересічних хліборобів.

Таким чином, початок 1890-х р. ознаменував новий виток розвитку визвольного руху на просторах Наддніпрянської України. Утворена невеличкою групою ентузіастів підпільна організація – Братство тарасівців, силкувалася розірвати патріархальні шаблони аполітичного й амбівалентного гуртківства, концентруючи потуги в ортодоксальному українському селі. Тарасівці утворили декілька селянських осередків, однак здебільшого проводили культурно-просвітницьку діяльність, розбуджуючи приспану асиміляторською політикою царату національну свідомість глитаїв/батраків. На основі тарасівських і драгоманівських впливів сформувалася власне перша національна марксистська організація, «Група українських соціал-демократів» під проводом І. Стешенка та Л. Українки. Гурток поступово еволюціонував до західноєвропейських взірців матеріалістичних доктрин, виробивши власну концепцію здобуття національної волі, шляхом освітньої діяльності серед широких мас населення. Представники групи не створили жодного місцевого осередку, проте акумулювали вагомий теоретичний доробок агітаційно-пропагандистських матеріалів, які хаотичними способами розповсюджувалися М. Меленевським по селах Васильківського, Звенигородського і Таращанського пов. Київської губернії.

На зламі XIX-XX ст., відбулася епохальна подія всеукраїнської ваги – «рада чотирьох», ознаменувавши утворення Революційної української партії. Усвідомлення «четвіркою» прихожого моменту, винесло український визвольний рух на вищий щабель свого розвитку, згуртувавши революційно налаштовану молодь у лоні вітчизняної партії. Теоретична незрілість провідників, мішаний ідеологічний склад, слабо розроблена соціально-економічна сторона програмного документа не стали на заваді новоявленим партійним неофітам, котрі засадничим ідеям РУП напряду торували стежину в українське село.

2.2. Проникнення ідей Революційної української партії у села імперії Романових: перші успіхи та прорахунки

У монографічних дослідженнях, присвячених висвітленню соціоментальних характеристик українського селянства, населяючого простори Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. вкорінився прикрий стереотип про низьку соціальну мобільність, політичну амбівалентність й антагоністичне відношення селянської верстви до представників інтелігентних професій. Праці Ю. Присяжнюка [205], О. Михайлюка [243], Н. Ковальнової [163] пістряють фактографічним матеріалом, що наочно демонструє пертурбації патріархально-традиційної системи укладу життя пересічних хліборобів, під тиском зовнішніх подразнюючих чинників, однак практично цілком ігнорують фактор появи політичних акторів в українському ортодоксальному селі, зокрема зміни привнесені соціалістичною пропагандою у патерн поведінки селян. Уперше на цей ганж, звернув увагу, український дослідник О. Федьков, висловивши щире здивування з приводу легковажного ставлення металників до факту систематичної присутності політичної агітації у селянському середовищі, як наслідок, її впливу на зміст і напрями соціальної активності селянства [247, 167-168]. У хронологічному розрізі, ігнорування самотнього явища – перших контактів модерного (соціалістичної агітації) із латентними проявами мислення селянства, призводить до утворення білих плям і лакун, які необхідно заповнити, задля реконструкції реального образу «великих незнайомців» [232, с. 8].

Провідники РУП одразу обернули свій взір на селянське середовище, головне, з двох основних причин. По-перше, рупівці там знаходили український національний елемент, серед якого вони й мали намір активно працювати, а по-друге, ця ніша (селянство) не перебувала під безпосереднім впливом російських та юдейських політичних утворень, які здебільшого зосереджувалися на міському пролетаріаті у зрусифікованих промислових центрах [231, с. 59]. Однак цей перший стихійний контакт двох діаметрально протилежних сил – українського селянства та української інтелігенції, призвів до небачених за масштабами розрухів в Харківській та Полтавській губерніях.

[203, с. 129-130]. В радянській історіографічній спадщині утвердився штамп про визначальну роль соціально-економічного чинника в розгортанні селянської жакерії. І дійсно, нестерпне становище селян; зумовлене малоземеллям, недородом, високою орендною платою за землю, кабальними умовами найманої праці, акумулювало класову нетерпимість у підсвідомості селян до своїх визискувачів – панів [178, с. 117]. При цьому радянські дослідники ігнорували фактор присутності агітаторів РУП на селі, віддаючи усі лаври функціонерам РСДРП [162, с. 189-190].

Повсякденний ритм життя грецькосіїв обертався навколо обробки земельного лану для забезпечення потреб родини. Розмір ділянки, що перебувала в його руках, міг коливатися між споживчою нормою (такою, яка забезпечувала на мінімальному рівні біологічне та соціальне відтворення; щоправда, часто наділи були меншими за мінімально необхідні й тоді селяни в пошуках роботи йшли на заробітки) і трудовою нормою (завдяки зусиллям великої та працездатної родини дозволяла на дещо вищому рівні забезпечити споживання й соціальний престиж) [144, с.31-32]. Статистичні земельні звіти по Харківській і Полтавській губерніях, демонструють показники середніх земельних наділів селян, який коливався у межах 1-5 д. на ревізку душу (68,3 %) [186, с. 151], при цьому більшість пригідної для землеробства землі концентрувалася у руках великих латифундистів.

У цей же період розпочинається організаційне становлення місцевих осередків Революційної української партії. Як зазначав С. Наумов, процес розгортався надзвичайно кволо і здебільшого концентрувався на Лівобережній Україні [195, с. 46]. У цьому явищі нічого дивного немає, адже більша частина приналежних до постання партії осіб мешкала саме на просторах Слобожанщини. Так, у 1901 р. з ініціативи М. Русова (Мішель) утворилася вільна громада у м. Полтаві [12, арк. 17], ; а у 1902 р. стараннями М. Порша (Тагон, Чацький) оформилася Лубенська партійна організація (ЛВГ) [14, арк. 4]. На Правобережжі взимку 1901 р. виникла Київська вільна громада (КВГ), вірогідно ініціатором заснування виступив Д. Антонович (Муха) [7, арк. 1].

Наприкінці 1902 р. на чолі з (С. Петлюрою, М. Ткаченком, П. Понятенком) постала Чорноморська вільна громада (ЧВГ) [110, с. 26]. За визначенням А. Жука, «вільні громади», – це великі провідні організації, утворені задля зв'язку периферії із центром, тобто «вища інстанція» координуюча роботу суміжних утворень у сфері діяльності ВГ [13, арк. 7]. Одночасно відбулася перша конференція РУП, на якій вирішено створити Центральний Комітет (ЦК) та масштабувати друк агітаційної літератури за кордоном, у тому числі започатковано теоретичний партійний орган «Гасло» і для широкої публіки «Селянин» [9, арк. 2; 156, с. 99-100; 240, с. 51]. Значні кошти на останній часопис виділив відомий український меценат Є. Чикаленко [120, с. 276]. Крім цього, на I конференції РУП висловлювалися й сумніви щодо необхідності ширення памфлету «Самостійна Україна», більшість присутніх інкримінували йому шовіністичний флер [9, арк. 10 зв.]

Поступово ставала на рейки й видавнича справа, призначена для селянського середовища, яка дедалі більше набирала чітко вираженого соціалістичного спрямування. Так, наприклад, у 1900 р. побачили світ агітаційно-пропагандистська брошура «Дядько Дмитро», перебірка «Ojciec Szymon» Польської партії соціалістичної (ППС), адаптована Д. Антоновичем до українського колориту [161, с. 73]. Видання адресувалося селянській аудиторії; де у популярній формі викладу матеріалу засуджувалася податкова політика російського царату та визнавався її грабіжницький характер. Водночас окреслювалися форми і методи здобуття демократичних прав і свобод людини, шляхом координованого виступу широких мас населення. У 1901 р. з'явилася брошура «Чи є тепер панщина», присвячена земельному питанню [225, с. 116-117]. Обзавівшись необхідним мінімумом пропагандистської літератури, агітатори РУПу розпочинають проникати в українське село.

Полтавсько-Харківські селянські заворушення сколихнули суспільну думку в Російській імперії, ставши великою несподіванкою для адміністративної та поліцейської влади. Охопивши Богодухівський й

Валківський пов. Харківської губернії та Костянтиноградський і Полтавський пов. Полтавської губернії. Протягом 9 березня – 3 квітня 1902 р. селяни вчинили 120 нападів на поміщицькі економії, розгромивши 115 із них. Жакерія охопила 336 сіл та хуторів з населенням понад 160 тисяч чоловік [204, с. 410-411.]. За приблизними підрахунками О. Герасименко, безпосередню участь у заворушеннях взяли не менше ніж 38 тисяч осіб [238, с. 98]. Адміністративна й поліцейська влада спантеличена досі небаченими масштабами розрухів, розпочала пошук їх каталізаторів. Слідство тривало недовго, офіційна версія жандармів визначила основним збудником повстання, партійну агітацію. Так, у рапорті прокурора Харківської судової палати О. Лопухина, надісланого 11 квітня 1902 р. на ім'я міністра юстиції Російської імперії В. Плеве, категорично зазначалося, що бунти, являються результатом революційної пропаганди і повинні розглядатися як перший прояв «соціал-демократичного» руху в селянському середовищі Росії [8, арк. 19].

Перші прокламації у цьому регіоні з'являються навесні 1901 р., видані Полтавською вільною громадою (ПВГ) РУП. Гектографовані брошури присвячені 19 лютому розповсюджувалися по сс. Терни, Засулля та Вільшанці Лубенського пов. [2, арк. 176] По справі розповсюдження цієї відозви було проведено слідство жандармським офіцером з Полтави [2, арк. 176]]. З літа 1901 р. у місті Лубни й по навколишніх селах поширювалися агітаційні пропагандистські видання РУП: «Дядько Дмитро» та «Чи є тепер панщина» [135, с. 130]. Діяльність систематичного і послідовного характеру не набрала, здебільшого розкидані в сутінках брошури підбирали службовці поліції. Проте справ набула широкого резонансу, жандарми натрапили на слід М. Русова. Останній в 1901 р. зайнявся справою закладання розгалуженої мережі периферійних гуртків, для цього відвідав ряд сіл Лубенщини. Вочевидь паралельно проводив і таємну агітацію у сс. Литваки, Снітині та Вовчку Лубенського пов. [152, с. 292]. Існувавший під проводом Б. Мартоса українофільський гурток у Вовчку перейшов під знамена РУП, у Снітині

утворилася ерупістська група під проводом учительки Г. Приходько. В той самий час місцевий дяк написав клязу жандармам на місцевих селян-бунтарів, перелік священника включав ініціали Петра (учень Б. Мартоса), Семена, Олексія і Микити Заїк та С. Кузьменка. Поліція провівши обшуки нічого злочинного не виявила, однак заарештувала зазначених осіб [2, арк. 150]. Згодом їх в адміністративному порядку вислали поза межі Полтавської губернії, а на помістя Русових з трусом наскочила охранка. Як зазначала у споминах мати молодого революціонера, при обшуку Михайло по необережності заховав у чобіт компроментуючі матеріали (листи з Галичини), його роздягли все знайшли й взяли під варту терміном на два тижні [118, с. 181].

Водночас взимку 1901 р. у с. Лисичому Костянтиноградського пов. постав місцевий гурток РУП, організований братами Олексієнками, відстороненими від навчання у Харківському технічному університеті, за участь у студентських безладах. У згаданому вище рапорті О. Лопухин, епіцентром революційної пропаганди визначає саме с. Лисиче, а головним винуватцями спалаху народного гніву Анатолія та Олександра Олексієнко. Згодом полковник Маринь у донесенні Начальнику полтавського жандармського управління (ГЖУ), генерал-майору Гангарду, повідомляв про значний приріст злочинних видань у районі с. Лисичого, що співпадало з датою прибуття братів [44, с. 28]. Так, наприклад, лише у лютому та березні 1901 р. поліцією виявлено 16 фактів поширення злочинних брошур і прокламацій «на малорусском языке» у 9 сусідніх населених пунктах повіту. По далеко неповним офіційним даним, тільки в селах Полтавського губернії з січня по серпень 1902, було розповсюджено понад 1850 екземплярів (екз.) нелегальних видань [233, с. 56; 219, 54-56], більшість з виявлених стражниками «нічийних» брошур належала ПВГ РУП (775 екз.) [238, с. 85]. Ротмістр Беклемишев стверджував, що українські видання популярного пасажу «особенно хорошо усваивались и воспринимались крестьянами даже вполне зрелого возраста и выучивались ими наизусть». Чиновник мав на увазі

брошури РУП: «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина» та прокламацію, що розпочиналася словами «41 рік назад, 19 февраля, люди вызволились з панской неволи» (автор В. Кошовий) [194, с. 55]. Відомий один задокументований випадок привселюдного читання цієї відозви у с. Рубановка, Охтирського пов. Харківської губернії, гречкосієм С. Підгірним [44, с. 122].

Агітаційно-пропагандистські видання знаходили поживний ґрунт у с. Лисичій та околицях, через складне соціально-економічне становище хліборобів. Як зазначав А. Гайсинович, середні земельний наділ у селищах краю коливався у межах 0,5 д. на ревізьку душу, а кількісний показник безземельних був один із найвищих у Полтавській губернії [126, с. 59]. Загітовані братами Олексієнками селяни кочували по селах волості, розповсюджуючи поголоси про неіснуючий царський маніфест. Жандарми проводячи допити отримали численні свідчення очевидців подій, які визначали ключову роль населеного пункту Лисиче у поширенні чутки про чорний переділ землі, зокрема домінантну роль у цьому процесі місцевого осередку РУП. До його активу належали тутешні свідомі селяни: А. Буцький (42 р.), Т. Стороженко (38 р.), В. Коркишка (20 р.) та В. Денисько (22 р.) [44, с. 122]. Середній вік членів конспіративного товариства становив 39 років, більшість належали до селянської верстви (80%). При цьому у селі існував й гурток російської соціал-демократичної партії (РСДРП) [219, с. 58].

Полтавське ГЖУ на основі агентурних свідчень 30 березня 1901 р. арештувало 23 річного дворянина Анатолія Олексієнка. Провину Олексієнко не визнавав, однак у жандармів накопичилося чимало доказів причетності останнього до антиурядової пропаганди й утворення осередку таємної українофільської організації у с. Лисиче. Так, наприклад, у докладі полтавського повітового справника з 10 лютого 1902 р. начальнику жандармського управління, подається інформація про розповсюдження Олексієнком у с. Сторожевім Первозванівської вол. революційних книжок антиурядового призначення [44, с. 72]. А вже 19 лютого поліцейський пристав

конфіскував рупівське видання «Чи є тепер панщина» в учня сторожівської церковнопарафіяльної школи П. Черви. Ідентичні агітаційні матеріали хаотичними способами поширювалися по дорозі від с. Лисиче на залізничну станцію Кочубеївка [44, с. 75]. Пристав 1 стану Костянтиноградського пов. 11 лютого 1902 р. повідомляв про непрямі свідчення селянина Г. Тенченка, що вказували на безпосередню причетність А. Олексійнка до революційної пропаганди серед хліборобів с. Лисиче та сусідніх сіл [152, с. 292]. Охранка гурток РУП ліквідувала, а всіх неофітів партії вислала у віддалені куточки імперії Романових терміном на 3 роки.

Офіційна точка зору адміністративної влади на спонукальний чинник розрухів у Харківській та Полтавській губернії, відображена на шпальтах «Правительственного вестинка»; де визнавався істотний вплив революційної пропаганди на розгортання селянської жакерії, зокрема інтенції злочинних брошур і видань на українській мові [54, с. 1]. Вочевидь перший вихід радикально налаштованої молоді у селянське середовище набув неочікуваного розмаху, що й дозволило В. Дорошенку пов'язати виникнення аграрних розрухів 1901-1902 рр. з іменем РУП [147, с. 35], однак ця версія занадто ідеалістична. Рупівці однозначно позитивно ставилися до цих подій. Так, спроба засудити виступи на Полтавщині й Харківщині в 1902 р. на Пекоріївському волосному сході (Київщина) знайшла свою оцінку в одній із відозв партії. У ній говорилося: «Сором, сором нам не за бідних Полтавців, а за покірних Пекорійців, і гірко нам не за мучеників Полтавців, а за покірних Пекорійців! І слава і честь Полтавцям-героям, і ганьба та неслава Пекорійцям трусливим» [225, с. 117].

Попри криваву екзекуцію вчинену владою, «харківсько-полтавські події причинилися до широкої популярності Революційної української партії і не тільки серед селянської маси, але й в провідних містах України серед робочого люду», – зазначав у споминах активний діяч організації О. Лола [1, арк. 47]. Останній наприкінці 1902 р. організував у м. Києві гурток свідомих українських робітників, під проводом КВГ. Осередок складався із пролетарів,

що за фахом належали до іконостасного цеху. Працюючи влітку по селах Київської губернії вони паралельно розповсюджували агітаційно-пропагандистські матеріали РУП. Перед цим професіонали КВГ зав'язали ділові стосунки із робітниками на заводі дубового екстракту у с. Куренівці Київського пов. [131, с. 108]. Проте після арешту О. Лоли члени гуртків розбіглися в інші революційні організації. У цьому крилася істотна вада, адже підтримання стабільного функціонування місцевих осередків партії потребувало систематичних контактів центру із периферією. Активну агітаційно-пропагандистську діяльність у населених пунктах Сквирського і Васильківського повіту проводив О. Скоропис-Йолтуховський, його персону користувалася великою популярністю серед українських хліборобів [99, с. 510].

У розшуканих нами архівних документах міститься інструкція щодо проведення агітації і пропаганди в селянському середовищі, розроблена провідними діячами КВГ. Вона передбачала 10 обов'язкових етапів: 1) організацію легальних та нелегальних бібліотек; 2) утворення річних програмок для читання; 3) розповсюдження літератури РУП серед свідомих селян; 4) тиражування шляхом гектографування власних брошур на злободенні теми; 5) гуртки в яких ведуться читання по програмі; 6) гуртки в яких ведуться систематичні бесіди по соціал-демократичній програмі пристосованій до аграрних відносин; 7) бесіди на біжучі теми; 8) віча селянські; 9) районні з'їзди; 10) організація і підготовка подвижників партії [6, арк. 16]. Проте на практиці поетапно слідувати інструкціям не представлялося можливості. Для побудови міцної селянської організації потребувався час і вагомі людські ресурси, яких в умовах абсолютистського поліцейського ладу не вистачало. Так, наприклад, в 1901-1902 рр. обов'язки у КВГ розподілялися таким чином: завідував зв'язком по Україні та контактами із закордоном – Д. Антонович; за транспорт відповідали – М. Меленевський та В. Винниченко; агітаційно-редакційною роботою займалися – К. і Є. Голіцинські, П. Канівець, М. Ткаченко, В. Винниченко та Б. Матюшенко [117, с. 109]. Випадіння однієї,

навіть крихтної ланки великого механізму, могло гіпотетично паралізувати роботу усієї партії на Правобережній Україні.

На початку 1903 р. рупівські мігранти, виконуючи установи грудневого (1902 р.) з'їзду партії заснували у м. Львові Закордонний Комітет (ЗК), для налагодження стабільного друку партійних часописів [16, арк. 1]. Після тривалих ідейно-теоретичних блукань, провід Револуційної української партії переглянув постулати висловленні у першій «програмовій» брошурі «Самостійній Україні». КВГ запропонувала «Нарис програми Револуційної Української Партії», який поступався гаслом незалежної України на користь національно-територіальної автономії у складі Російської імперії [199, с. 73, 10 арк. 3]. Наболіле аграрне питання планувалося вирішити, шляхом ліквідації викупних платежів, конфіскацією монастирських та удільних земель, скасуванням всіх повинностей і податків з селян, поверненням відрізків та ліквідацією громадської поруки [151, с. 89]. Водночас партія переосмислює форми і методи боротьби, встаючи на стежину мирної тактики, апробованою німецькою соціал-демократією – страйком і бойкотом. В одному з випусків «Селянина», страйк трактувався як змова робітників економії проти поміщика із подальшою вимогою збільшення заробітної платні, а бойкот як ефективний засіб тиску на пана з метою примусити останнього задовольнити потреби сільськогосподарських пролетарів [78, с. 4]. У брошурі «Страйкуйте», виданій Харківською вільною громадою (ХВГ), дефініція «страйк» – це саботаж робітників усієї економії працювати на дідича за минулу плату, до тих пір, доки пан не пристане на вимоги пролетарів [20, арк. 12].

Нову тактику ерупісти пустити в дію під час організації славнозвісного сільськогосподарського страйку в економії дідича, польської культури Підгурського у с. Шандрівцях Канівського пов. Київської губернії [131, с. 84]. У першому номері часопису «Селян», вміщення стаття приурочена згаданій епохальній події – першому заздалегідь спланованого страйку у селі Шандрівці, проведеному під керівництвом агітаторів РУП, за авторством Д. Антоновича [1, арк. 8; 103, с. 110]. Підготовча робота розпочалася задовго до

локалізації страйку, і в основному полягала у розповсюдженні поблизу селища гектографованої брошури «Страйк і бойкот», виданою КВГ РУП. Остання зрозумілою для селян мовою, тлумачила необхідність проведення мирних страйків у борні за покращення власного соціально-економічного становища. Умови праці в економії пана Підгурського виділялися з—поміж інших мізерною заробітною платою. Селянські пролетарі у сезон весняних жнив отримували лише 17/18 сніп, а працювати приходилося від сходу сонця до темної ночі на власних харчах [225, с. 120]. Загітовані рупівцями 22 селянина улаштували мирний економічний страйк, планомірно знялися з робіт і силували до цього односельців. Додатково поставили застави, превентивно направлені проти штрейкбрехерів (найманих робітників) з інших сіл. Кінець—кінцем ультиматум селян жати за 10 сніп був задоволений. У № 9 «Гасла» зазначалося, що успіх страйку, зумовлений безпосереднім керівництвом ходу забастовки на місці членами РУП [1, арк. 8].

На основі архівних документів вдалося ідентифікувати декількох можливих учасників страйку, у яких жандарми при арешті та обшуках приватних домівок виявили агітаційно-пропагандистські матеріали революційного змісту. Так, у селян Шандрівки: Г. Будька (1 екз. «Дядько Дмитро») [22, арк. 74-75], В. Єнька (2 екз. «Чи є тепер панщина», 1 екз. «Страйк і байкот») [22, арк. 92-93], М. Марича («листок преступных возваний написан от руки на малорусском языке», 1 екз. «Власна земля») [22, арк. 126-127], В. Креча (3 екз. «Страйк і бойкот») [22, арк. 290-291]. Усі брошури гектографовані з печаткою Київської Вільної Громади РУП, крім однієї невідомого змісту, виконаної чорнилами від руки. Достеменно з'ясувати роль означених осіб у розгортанні страйку не вдалося, проте факт наявності ерупістської літератури у поселені, вказує на причетність РУП до спалаху селянських заворушень у с. Шандрівці Канівського пов. Водночас хлібороби продемонстрували здатність до планомірної мирної боротьби, шляхом страйку і бойкоту, задля покращення власної економічної ситуації. Шандрівський «інцидент» започаткував нову сторінку в історії селянських рухів, довівши

вплив революційної пропаганди на зміст і прояви соціальної активності селян. З цього епізоду, кількість організованих страйків у селянському середовищі під прапором РУП зростає щорічно.

Поступово впливи партії поширюються на Подільську губ. Так, елементи модерного у буденне життя свідомих семінаристів Кам'янець-Подільської духовної семінарії посіяв Л. Юркевич у 1904 р. [216, с. 373]. Як згадував В. Приходько, привезені ним невеличкі книжечки та брошури у білому й червоному обрамленні справили позитивне враження на семінаристів-українців. Серед них: «Солдатики» В. Винниченка, «Павуки та мухи» К. Лібкнехта, «Дядько Дмитро», «Добра порада в лиху годину», видані від імені Київської Вільної Громади РУП [116, с. 79]. Надихнувшись прочитаним, семінаристи стали розсадниками політичної агітації, розповсюджуючи згадані прокламації по навколишніх селах. Доволі невміла агітація молодих революціонерів не принесла вагомих плодів.

Водночас починаючи з 1902 р., агітатори Київської Вільної Громади працювали в інших куточках Поділля, поширюючи заборонені матеріали по селах та засновуючи місцеві партійні осередки, підпорядковані центру впливу. Так, у жовтні-листопаді 1904 р. сс. Сокиринці та Хижинці Вінницького пов. рупівці розкидали гектографовані брошури «Робітники та селяни», «Товариші», «До запасних», видані КВГ [246, с. 88]. Діяльність РУП у селах Подільської губернії носила несистематичний характер, такий хід справи залишався незмінний до початку Першої російської революції.

Ще гірша ситуація розгорталася на Півдні України. Партія не змогла розгорнути широкої агітаційної діяльності у найбільш індустріально розвинутих, поліетнічних і зрусифікованих українських губерніях: Катеринославській, Херсонській, Таврійській та інших [111, с. 59]. Попри це, РУП перша національна організація, що поширила свій вплив на села Степової України. Так, влітку 1901 р. активний член РУП, О. Коваленко під час проходження статистичної практики у с. Гуляй-поле Олександрівського пов. Катеринославської губ. поширював серед гречкосіїв памфлет «Самостійна

Україна», яка викликала сумбурний спектр емоцій на обличчі у представників селянської верстви [112, с. 48]. Згодом, – як зазначав В. Головченко, – на Півдні України утворилися Одеська і Катеринославська організації [136, с. 28]. Вітчизняна дослідниця Є. Назарова переконана в орієнтації згаданих осередків партії на діяльність серед широких мас робочого люду [189, с. 103], однак задокументованих випадків поширення рупівських видань не виявлено. Про факти розповсюдження свідчать лише дописи у періодичних видання РУП, зокрема у них йдеться про особливу популярність «Селянина» серед сільської молоді Херсонської губ. На шпальтах фіксувалися й випадки розкидання відозв по селах самими херсонськими хліборобами [188, с. 60].

Про форми і методи поширення агітаційно-пропагандистських матеріалів партії, свідчить допис у № 80 «Искри»: «як снігом, засіяна рупівськими листівками Україна, з вікон вагонів, пішим ходом, велотранспортом, проїжджаючи сотні верств на селянському повозі, молоді революціонери сіяли зерна протесту у пригноблену царатом національну свідомість українських глитаїв/батраків» [82, с. 2]. На масштаби розповсюдження злочинних видань, вказує присутність представників РУП на міжнародному соціалістичному конгресі II Інтернаціоналу, зокрема доповідь зачитана українським делегатом – Є. Голіцинським [227, с. 62 ;138, с. 30]. У звіті ерупіст наводить статистичний огляд видавничих потуг національного утворення за період 1901-1904 рр., який переходить рубіж у 146 400 екземплярів (підрахунки здійснені на основі [43, с. 6-7; 17, арк. 4-5]). Число включало партійні часописи, агітаційні брошури та прокламації.

Діяльність партії привернула увагу каральних органів влади. Членів РУП у 1903-1904 рр. спіткала черега провалів транспортів літери та застала спеціальна операція охоранки по цілісній «ліквідації» злочинної структури [184, с. 40]. Як зазначав С. Наумов, жовтневий жандармський погром 1903 р. не виконав поставлених цілей, РУП зазнала незначних збитків і поступово робота відновилася з новими запалом [197, с. 104]. Проте погром вплинув на психологічний компонент; вселивши почуття зневіри у власних силах, що

спонукала провідних еруптів вдатися до пошуку сильніших союзників у боротьбі за реалізацію програмних завдань [247, с. 117]. Так, у лоні партії визріли дві основні ідейно-політичні платформи злуки з РСДРП – інтернаціональна та національна. Група М. Меленевського (інтернаціоналісти) прагнула ввійти до складу РСДРП на правах автономії [226, с. 213]. Офіційну точку зору «націоналістів» виражав М. Порш, прагнучи до союзу з російською соціал-демократією на засадах федерації (за прикладом єврейського Бунду). Остаточне вирішення ідейно-теоретичних розбіжностей покладалися на Львівський партійний з'їзд 1904 р. Лідери обох напрямів активізували свої сили, намагаючись заручитися підтримкою більшості партійців. Однак з'їзд так і не відбувся, група ЗК на чолі з М. Меленевським опинившись у меншості зірвала засідання, а описані події так і ввійшли в історію як «невідбутий з'їзд РУП» [222, с. 102-103]. «Каменем спотиканням» стало питання включення у програму партії пункту, коли вже не державної самостійності, то принаймні національно-територіальної автономії України. Мар'ян Меленевський у спогадах яро спростовував цю тезу, переносячи кардинальний мотив розбіжностей між двома течіями, передусім в організаційно-тактичну площину [182, с. 130; 9, арк. 32]. Прихильники платформи ЗК, не бачили конкретного шляху для практичної реалізації гасел національного визволення у найближчому часі [99, с. 193]. Уважаючи такі домагання справою передчасною, що тільки триматиме українських соціал-демократів в ізоляції від масового робітничого руху на теренах України, провідну роль у якому відігравала російська соціал-демократія [157, с. 83]. Згодом група ЗК видала окрему брошуру «Розкіл Револьюційної Української партії, де завуальовано звинуватили у вузькому націоналізмі ідеологічний курс М. Порша щодо розбудови партійної організації за національним принципом. На думку авторів памфлету, наміри українізувати зденаціоналізований міський пролетаріат – ідея мертворожденна, приречена на крах в умовах капіталістичного розвитку суспільства і векторів поступу загальноросійського с.-д. руху [6, арк. 133, 133 зв.]. Опісля розкол оформився в емпіричному вимірі, ознаменувавши

утворення під проводом М. Меленевського – Української соціал-демократичної спілки, яка 2 (15) лютого 1905 р., увійшла до складу РСДРП на автономних засадах [226, с. 231]. Серед значної частини РУП і взагалі серед української інтелігенції утворення Спілки шляхом залаштункових інтриг і об'єднання з російськими марксистами сприймалося як зрада національних інтересів [161, с. 80]. При цьому, більшість ерупістів не була засадничими противниками об'єднання з РСДРП; навпаки, вони вважали об'єднання в інтересах партії потрібним, але не в такій формі, як це зробили спілчани [111, с. 58]. Знекровлена арештами і розколом національна партія входить в епохальний для історії Романівської імперії період – першої революційної бурі.

Таким чином, Революційна українська партія розвинула широку видавничу та агітаційно-пропагандистську діяльність у перші роки свого існування на теренах Наддніпрянської України. Масштаби праці різнилися залежно від етнографічного регіону. Так, найбільше число видань партії поширювалися по селах Лівобережжя, побічно вплинувши на розгортання Харківсько-полтавської жакерії в ареалі Костянтиноградського пов., завдяки плідній діяльності молодого гуртка РУП у с. Лисиче. На Правобережній Україні партія спричинилася до проведення заздалегідь спланованого економічного страйку у с. Шандрівці. З одного боку, успішне влаштування мирної акції демонструвало поступову еволюцію партії в сторону європейської соціал-демократії, а з іншого доводило присутність політичних акторів у селянському середовищі, як наслідок, інтенції пропагандистських матеріалів на прояви соціальної активності чорноробів. В міру промислового розвою та поліетнічного складу населення губерній Південної України, ерупістам не вдалося розвинути систематичної діяльності в регіоні, яка здебільшого обмежувалася поодинокими фактами присутності літератури.

Водночас ідейно-теоретичні розбіжності та зневіра у власних силах призвела до розколу РУП, і утворення Української соціал-демократичної спілки (УСДС) під проводом М. Меленевського – прямого конкурента у сфері

діяльності національної української партії. Внутрішні чвари обернулися до того, що РУП в переддень Першої російської революції опинилася організаційно знекровленою, змушена протистояти як недавнім товаришам, так і царату.

РОЗДІЛ III. НАПРЯМИ, ФОРМИ І МЕТОДИ РОБОТИ УКРАЇНСЬКИХ МАРКСИСТІВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДЙОМУ 1905 – 1907 РР.

Розпочата в 1904 р. Російською імперією війна проти Японії за гегемонію на Далекому Сході загострила внутрішньополітичну ситуацію в країні. Суспільством ширилися антивоєнні лозунги; особливо непримиренну позицію до імперіалістично війни зайняли українські соціал-демократи [5, арк. 126]. Жодний випуск часопису «Селянин» не обходився без критика сучасного самодержавного ладу, згадок про колосальні витрати державного бюджету, який направлявся царськими посіпаками для завоювання чужих країв; найбільше невдоволення викликала марно пролита кров звичайнісіньких українських хліборобів [61, с. 10; 60, с. 8]. І дійсно, царат воював чужими руками, бідному селянину діватись було нікуди, однак численні тактичні поразки російських військ максимізували суспільне невдоволення, що вилилося у забастовки у самому серці імперії, Санкт-Петербурзі. Піком соціального напруження стали події, охрещені в історіографії дефініцією – «кривава неділя» [200, с.14]. 9 січня 1905 р., численна мирна демонстрація із хорогвами й портретами Імператора Миколи II, під проводом священника Г. Гапона вирушила до Зимового Палацу, передати царю-батюшці петицію з вимогами економічного характеру [109, с. 66]. Натовп зустріла «озброєна до зубів» сторожа, пролунали залпи гармат і постріли гвинтівок по беззахисному люду – вдарив грім, знаменувавший початок Першої російської революції, котру українська прогресивна молодь чекала із великим нетерпінням і надією на кардинальні зміни [104, с. 64].

3.1. Рухівці у боротьбі за сільськогосподарський пролетаріат після «невідбутого з'їзду»

Революційна українська партія вступила у Першу російську революцію в стані тотальної дезорганізації. Вихід незначної частини партійців і створення УСДС, не міг фатально позначитися на життєдіяльності утворення у Наддніпрянській Україні. Проте сама конотація факту демаршу членів ЗК

через ідейно-теоретичні розбіжності, штовхала провід РУП до остаточного ідеологічного визначення та компонування сталого програмового документа. Вирішення нагальних справ партійної розбудови покладалися на партійний з'їзд, яку намітили провести в помісті батька Л. Юркевич у грудні 1905 р. Проте тількино зібравшись для оговорення біжучих справ, на помісття наскочили жандарми, через необачність Л. Юркевича, який напередодні розіслав телеграми (їх перехопила охранка) місцевим організаціям з датою та місцем проведення з'їзду. Перечекавши обшук, ерупісти продовжили з'їзд на помешканні С. Тимошенка у м. Києві [9, арк. 95-96].

Далі з'їзд проходив у звичайному форматі, успішно завершившись прийняттям ряду важливих рішень. По-перше, присутні делегати постановили змінити назву організації – РУП, як невідповідну насущному ідеологічному курсу на Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП). До цього проводили діяльність під старою маркою. По-друге, прийняли теоретичну частину Ерфуртської програми німецької соціал-демократії, котра на той час вважалася досконало розробленими взірцем для наслідування [140, с. 85]. По-третє, з'їзд декларував свою прихильність до меншовицької концепції муніципалізації земелі [228, с. 115]. Загалом кроки здійсненні українськими с.-д. , демонстрували бажання останніх прилучитися до європейського марксистського руху, легітимізуючи тим самим в очах громадськості свою діяльність [124, с. 33].

Протоколи з'їзду зафіксували оновлений підхід уесдеків до стихійних форм боротьби. Так, II з'їзд постановив не підтримувати аграрного терору селян (підпали, покоси, потрави тощо), спочуваючи виключно мирним та організованим виступам сільськогосподарських пролетарів. Водночас партія виробила тактику відносин з впливовою селянською організацією на просторах Наддніпрянської України – Всеросійським Селянським союзом (ВСС). Останній розглядався як тимчасова революційне утворення в боротьбі за демократизацію державного ладу, однак спроби ВСС організувати селянство розцінювалися проводом УСДРП позитивно [9, арк. 99]. До

ініціативи демократів заснувати Українську селянську спілку (УСС) провід партії не проявив особливої зацікавленості [229, С. 348].

Функціонери партії продовжували проводити активну агітаційно-пропагандистську діяльність серед селянства. На Лівобережній Україні концентрувалися основні сили уесдеків. Не відставали критично й осередки розміщені на території Правобережної України, однак досі залишалися поодинокими в індустріальних губернія Півдня.

Показовим у цей період є стрімка політизація хліборобів під систематичними проявами соціалістичної пропаганди національних марксистів. Так, наприклад, селяни с. Турії Володимир-Волинського пов. Волинської губ. 16-го червня з демаршом вирушили в панську економію Новосельського, прохати замість штрейкбрехерів, найняти місцевих селян [4, с. 170]. Партійний часопис «Селянин» повідомляв про численні випадки організацій страйків і бойкотів у поселеннях Київської губ. Особливо масштабний відбувся у 18-20 числах травня 1905 р. Йому передувала підготовча робота із розкиданням прокламацій та листівок українських уесдеків. Охопивши сс. Кагарлицьку Слободу, Шубовку, Григорівку, Леонівку та інші. Селяни домагалися збільшення заробітної платні та покращення денного харчування в економіях пана Черенкова [101, с. 10]. В результаті ультимативні домагання сільськогосподарських пролетарів задовольнили.

Збільшуються випадки й поширення літератури зафіксованої в архівних документах. Так, у с. Почуйках Сквирського пов. на подвіря місцевих селян: М. Мазуренка (1 екз.), С. Казимиренка (1 екз.), М. Ярошенка (1 екз.) та І. Литвинчука (1 екз.) підкинули брошу РУП, що розпочиналася словами «Пролетарі усіх країн єднайтесь» [28, арк. 211, 211 зв.]. При обшуку в домівці селянина с. Гавронщини Сквирського пов. М. Зименка, поліцейським приставом виявлені злочинні матеріали «До запасних» та «Що нам тепер робити» [28, арк. 239; 4, арк. 4]. 21 лютого 1905 р. прокламації РУП хаотичними способами розповсюджувалися по с. Соломенка Київського пов. [29, арк. 337]. 24 жовтня 1905 р. жандарми провели обшук у помешкані І.

Куницького, жителя с. Криве Сквирського пов., виявши брошуру на українській мові, польського соціаліста С. Дікштайна «Хто з чого живе» [23, арк. 556 зв., 568, 553 зв.]. У середині травня спілчанські видання поширювалися разом із прокламаціями РУП у сс. Великі Лісівці, Попільня, Лозовики Сквирського повіту [247, с. 172]. 12 жовтня стражник підібрав декілька розкиданих прокламації РУП у с. Медвине Канівського пов. [24, арк. 12]. Хлібороби С. Шевченко і А. Дем'яненко поширювали часопис «Селянин» по с. Ромашки Васильківського пов. [25, арк. 8, 8 зв.] На місці стихійних селянських хвилювань у сс. Вербовці, Капітановці, Несватівцях та Радівановці Чигиринського пов. поліцейські пристави виявили брошуру РУП «Що нам тепер робити» [30, арк. 91, 91 зв., 92 92 зв., 93, 93 зв., 94]. Водночас фіксувалися численні випадки передечі селянами знайдених брошур органам влади. Так, вчинили селяни сс. Лучин, Махначки Сквирського пов. та с. Маслової Чигиринського пов. Київської губ. [29, арк. 43, 28, арк. 369-370]. Викладена перебірка фактів поширення уседеками далеко не повна, однак красномовно демонструє сталу тактику розповсюдження видань партії. Агітатори продовжували долати сотні верств, розкидаючи брошури різними способами на території населеного пункту, підкидаючи на подвір'я селян тощо. Ефективність застосованої стратегії може викликати запитання щодо коофіцієнту корисно дії, однак на дистанції хаотичне розкидування агіток давало свої плоди.

Водночас охранка продовжувала пильно стежити за діями національної соціал-демократичної організації, натрапивши на слід конспіративної друкарні у м. Києві. Як зазначав Й. Гермайзе, шпики на диво прекрасно поінформані у всіх нюансах діяльності підпільної типографії [131, с. 121]. Вочевидь останній натякав на присутність у колі осіб посвячених в існування друкарні провокатора охранки. У жандармських архівних документах скрупульозно відображений весь процес операції. Так, 23-го жовтня 1905 р. на квартиру подружжя Омецинських нагрянули з обшуком. В будинку № 121, кв. 7 по Маріїнсько-Благовіщенській вул. виявили; декілька футів

типографського шрифту, акцидентний набір відбитків, хімічні чорнила, 7 шаблонів прокламацій та список ініціалів партійців, більшість із них виявилися відомі офіцерам охоранки [38, арк. 56]. Крім цього, на квартирів виявили 600 екземплярів брошур на українській мові, проєкт програми партії, 60 різноманітних номерів «Искри» та приблизно 150 друкованих і гектографованих прокламацій [26, арк. 44]. Серед них призначені для селянської аудиторії; гектографовані «До брусилівських селян» та «Осінь надходить, плач на селі чути...»; печатані без назви, починаються словами «Есть чутка, що знову буде мобілізація...», «Осінь надходить, час панам буряки копати...», «Товарищи вже вижали и звели ми панський хліб...» [26, арк. 36]. Проте справжнім скарбом для жандармів виявився список адрес для розіслання партійної літератури і паролі явок. Одразу полковник Ковалевський телеграфував керівникам ГЖУ з метою перевірки заявлених осіб. Увесь список включав більше 40 персоналій, що являлись активними членами Революційної української партії, або сприяли діяльності останньої «малими справами» [23, арк. 8-13, 13 зв]. Части діячів була зарештована, інша вимушено емігрувала закордон. Загалом у результаті цього жандармського наскоку діяльність передових осередків марксистської організації виявилася паралізованою. Тільки повернення видатних діячів з-за кордону і звільнення заарештованих після проголошення царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. дало можливість частково відновити діяльність партії [161, с. 83].

У цей період партія значно поширює свій вплив на селянство. Фіксувалися навіть випадки поширення прокламацій РУП на території Курської губернії. Так, влітку-восени 1905 р. агітаційно-пропагандистські матеріали української партії зустрічалися у сл. Борисівці, сл. Красній Ярузі Грайворонського пов., с. Сінне Суджанського пов., селах. Кориж та Званне Рильського пов. [170, с. 51]. Факти поширення літератури, зумовлені як територіальною близькістю до кордонів українських губерній, так і етнічним складом населення (здебільшого проживали українці). Д. Кудінов на основі перлюстрованого охоранкою листа А. Короткевича (активного члена партії),

вибудував гіпетозу існування Сумської організації РУП-УСДРП, яка, на його думку, гіпотетично могла поширювати видання партії на просторах українських пов. Курської губ. [169, с. 156].

Продовжують провадити систематичну працю серед селянської верстви функціонери партії на Чернігівщині. Агітатори поширювали гектографовану листівку «До селян Володькової Дівиці» по сс. Шатура і Данине Ніжинського повіту Чернігівської губернії [238, с. 87]. У селищі Петрівці Козелецького пов. місцева група РУП розповсюдила по усьому населеному пункті гектографовану брошуру Київського комітету з закликом байкотувати працю в економії пана доти доки останній не збільшить заробітної платні [150, с. 44]. Швидше за все осередок у Петрівці тиражував власні відозви на злободенні селянські проблеми. Водночас ще у 1904 р. з сільськогосподарських пролетарів місцевої економії виникла зразкова сільська організації у с. Веркіївка [197, с. 103]. Ніжинський комітет РУП координував роботу у всьому повіті, утворивши для цього 11 пропагандистських гуртків, які активно розповсюджували пропагандистські брошу по селах Ніжинського пов. [136, с. 74].

У с. Веркіївці прихильниками соціал-демократичних ідей були вихідці із селянської верстви Ю. Гаврилей, Суярко, а також Я. Гузовський. Їх присутність на сходах фіксувалася у численних жандармських документах. Означену плеяду осіб поєднувало не тільки соціальна спорідненість, а й вид професійної діяльності – учителі церковно приходських шкіл. Доволі поширена явище в історії РУП-УСДРП, коли переважаючу частку агітаторів становили студенти або представники інтелігентних професій. Звісно не варто абсолютизувати теоретичну обізнаність педагогів, які здебільшого завершували невеликі за обсягом і предметною базою учительські курси. Проте існували й виключення з правил, серед них – сподвижник ідей українських марксистів Ю. Гаврилей. Ще зі шкільної лави у ньому розгледів потенціал учитель місцевої школи Я. Гузовський. Однокласники дивувалися з неординарної пам'яті та ораторського хисту молодого юнака. Гаврилей

вирішив піти по стопах свого духовного наставника і стати сільським учителем. Як продемонструвала практика, вже з 1904 р. розпочав поєднувати навчіння дітей базових наук із соціалістичною агітацією за знесення самодержавного ладу. Схожий патерн діяльності притаманний учителю Суярко, давньому прихильнику ідей РУП, який працював у навчальному закладі у с. Красилиці Остерського пов. Український дослідник О. Кривобок, стверджує, що Суярко отримував літературу від гуртка РУП в Оглові Остерського пов. Чернігівської губ. [168, с. 74-75.] Останній закладений під керівництвом М. Галаган і по його словам це була справжня, цілком міцна організація, що поширювала вплив на села округи [108, с. 102] Загалом на сходки влаштовані українськими соціал-демократами у с. Веркіївка Ніжинського пов. збиралося до 600 селян. Пазаж розмов стосувався сучасного становище Російської імперії, вад самодержавного ладу та необхідності докорінних демократичних перетворення. У приватному будинку Ю. Гаврилея знаходилося примітивне друкарське обладнання на якому тиражувалися видання РУП-УСДРП. Ставлення селянських мас до соціалістичної агітації уесдеків відображені у свідченнях органам влади на допитах по справі народного учителя. Так, хлібороби давали свідчення жандармам, що Ю. Гаврилей жодних протиправних дій не вчиняв [150, с. 165, 167]. На практиці явище поширене, оскільки селяни спочували людям, які боролися за соціально-економічне визвалення пригнобленого панамі прошарку населення. Водночас гречкосії ревно відстоювали привілей отримати землю безоплатним шляхом, адже у їх ментальності абсолютизувалася фізична праця, що легітимізувала у свідомості одвічне право володіти сакральним людських скарбом, землею.

Вітчизняна історіографія оперує сумбурними свідченнями про подальшу долю активних організаторів гуртка у с. Веркіївка. Так, наприклад, В. Головченко та Д. Кудінов зазначають, що сподвижника ідей РУП-УСДРП Ю. Гаврилея було жорстоко побито під час чорносотенного Ніжинського погрому. Від отриманих однесельцями важких травм учитель згодом помер

[136, с. 75; 171, с. 97]. Однак ця версія не зовсім відбиває реальність, насправді, Ю. Гаврилею вдалося врятуватися і покинути місце стихійної чорної бурі. Опісля активний агітатор покинув ряди національної маркситської партії, приєднавшись до української партії соціаліалівств-революціонерів (УПСР) [148, с. 91] Інший провідний діяч місцевого осередку Я. Гужовський переметнувся до російської конституційно-демократичної партії (КДП) [241, с. 102]. Хлібороба Суярка помістили у в'язницю на тривалий термін, за розповсюдження злочинних видань РУП-УСДРП у с. Сальному Ніжинського пов. Місцева організація після відтоку свідомих кадрів розпалася, як наслідок, послабивши вплив партії на селян у повіті.

Значно кількісно розріся Глухівський осередок РУП-УСДРП [191, с. 3]. В архівних документах містися цінна інформація про діяльність агітаторів осередку у селянському середовищі, зокрема заснування ними міцних селянських «комітетів». Так, у сс. Березі, Слоуті, Собичеві Глухівського пов. існували селянські осередки партії, які налічували щонайменше 75 чоловік різноманітного соціального походження, здебільшого приналежних до селянської верстви [3, арк. 139]. По селах поширювалися прокламації та брошури підготовлені українськими марксистами спільно з представниками єврейського Бунду (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії, скорочено – Бунд). Брошура присвячена народному представництву спільними силами ширилася по селах повіту у кількості 200 екз. На початку квітня 1905 р. пропагандисти РУП розкидали 300 екз. страйкової відозви, виготовленої Київським комітетом по навколишніх містах і селищах [3, арк. 139]. У перлюстрованому охранкою листі за підписом «Рибалка» (партійний псевдонім – Л. Юркевича) оповідалося про сильний вплив Прилуцької організації в регіоні її функціонування [36, арк. 9 зв.]. Певні відомості містить лист «Галі» до лідера української соціал-демократії М. Порша щодо жвавої діяльності агітаторів по селах Прилуцького і Глухівського повітів. Остання натякала на позитивний відгук хліборобів на пропагандистські практики уесдеків [11, арк. 27]. Згідно до підрахунків В. Головченка, українські соціал-

демократи поширили в регіоні 1100 екз. прокламацій і 8 тис. партійних періодичних видань [135, с. 131]

Офіцер охоранки в рапортах надісланих Начальнику Київського ГЖУ фіксував утворення Черкаської організації УСДРП. За даними жандармів, стан осередка визначався як маловпливовий через малу кількість свідомих осіб. Додатково відомо про організацію Чернігівським осередком УСДРП двох гуртків пропагандистів, які діяли у містах та селах повіту, нараховуючи 16 осіб активу [26, арк. 48, 71].

Водночас діяч Спілки А. Ріш, констатував організаційну слабкість української соціал-демократії у Волинській губ. За його словами існував лише один осередок партії в Острожському пов. [208, с. 36-37] І дійсно в архівних документах наявна справа про злочинну підпільну організацію у м. Острог. Вона підпорядковувалася Київському комітету УСДРП, а її члени розповсюджували агітаційно пропагандистські матеріали як по місту, так і навколишнім поселенням [35, арк. 3] У с. Ольхове Острожського пов. функціонерка партії М. Адамова отримувала поштою видання із Києва, якими постачалися місцеві агітатори для подальшого ширення у маси [23, арк. 8]. Так, наприклад, у с. Волиці Польовій Заславського пов. тутешніми селянами А. Кротасюком та Й. Багнюком були знайдені видані українською соціал-демократичною партією прокламації, що закликали хліборобів приєднатися до загального визвольного руху, задля повалення існуючого самодержавного ладу та встановлення народного правління [37, арк. 29]. Невідомий чоловік у формі залізничника і жінка розповсюджували гектографовану брошуру на українській мові, видану Волинським комітетом УСДРП у с. Поповцях Кременецького повіту [33, арк. 216-219]. Мінімальна пристуність партійної літератури у селянському середовищі Волинської губ, зумовлена жвавою контрпропагандистською діяльністю чорносотенної організації – Союзом російського народу (СРН).

Помітних успіхів досягла партія на теренах Поділля, ознаменувавша виникнення на початку весни 1906 р. Кам'янецької організації УСДРП. [7,

арк. 101]. Становлення місцевої організації УСДРП пов'язане з постаттю інтелігента П. Блонського [133, с. 44-45], який напередодні відвідав м. Київ, поспілкувавшись із місцевими соціал-демократами. Зміст приватної бесіди викладено в епістолярії невідомого адресанта, надісланого на адресу М. Порша. Загалом, П. Блонський справив позитивне враження на співрозмовника, однак виявився мало обізнаним у справах діяльності УСДРП. Адресант повідомив М. Порша про необхідність швидко відправити «професіонала» в м. Кам'янець-Подільський для допомоги в організації осередку партії [7, арк. 109].

Після приїзду «професіонала» Вальдемара (В. Винниченка) [7, арк. 108 зв.] організаційна робота поживалася; утворилися селянські осередки у п'яти селах Кам'янецького повіту: Армяни (12), Боришківці (10), Залуччя (10), Черче (6), Чернокозинці (20), у селі Привороття (30) Ушицького повіту, а також у Жерденівці (10) та Метанівці (10) Гайсинського повіту [7, арк. 107]. В Армянах та Приворотті гуртки мали у своєму розпорядженні примітивні знаряддя друку, на яких тиражували різноманітні антиурядові брошури, прокламації та відозви [216, с. 376]. Крім того, поодинокі симпатички партії перебували у шести селах Кам'янецького повіту: Баговиці (4), Біланівці (5), Гуменці (1), Карабчієвці (3), Криничанах (1) та Мукші (2), а також у селах Дерев'яни (2) та Рахнівці (1) Гайсинського повіту [7, арк. 105]. Загалом партійний актив українських соціал-демократів по селах Поділля нараховував щонайменше 127 осіб, здебільшого представників селянської верстви, однак відомо про приналежність щонайменше семи інтелігентів. Беззаперечний успіх розбудови Подільської організації УСДРП, зумовлений організаторським хистом П. Блонського, який визнавали на європейському рівні [42].

Активно діяв в Подільській губ. осередок РУП-УСДРП розміщений у м. Вінниця. Масштабну роботу серед селян проводив син місцевого священника С. Вікул. Обшук здійснений у його помешканні жандармами в жовтні 1905 р. виявив 610 екз. нелегальної печатної і гектографованої літератури та компроментуючий епістолярій, що свідчив про високе ієрхічне положення в

організації [23, арк. 452 зв.]. Серед вилучених матеріалів були видання РУП: 5 екз. «Селянина», 1 екз. Гасла» та інша соціал-демократична література [23, арк. 582].

Енергійно проводив пропагандистську діяльність серед хліборобів м. Станіславчик Вінницького пов. народний учитель церковноприходської школи с. Малої Жмеринки Мефодій Добровольський. Так, 10 травня 1905 р. поліцейським стражником поблизу місцевої церкви було виявлено прибуту до дерев'яного стовпа прокламацію на українській мові, під заголовком «Товарищи Работники». Розпочалося дізнання. На допиті А. Савчук, свідчив про те, що 8-го травня М. Добровольський, ведучи жваву бесіду з селянином М. Хильським, підкликав його до себе, опісля витягнув прокламацію схожу на прибути 10 травня на стовбі і розпочав її читати, при цьому розяснюючи присутнім головні ідеї і переваги соціалістичної доктрини [31, арк. 1]. Проте діло не передали до суду, А. Савчук неодноразово путався у свідченнях, а селянин Хильський заперечував факт читання прокламації Добровольським [31, арк. 1 зв.]. Епізод завершився для фунціонера РУП на позитивній ноті. Надалі пропагандистська діяльність М. Добровольського серед хліборобського сегменту лише набирала обертів.

У с. Шустовцях Кам'янецького пов. жандарми проводячи обшук на квартирі А. Панкевича, виявили у підручнику 14 екземплярів прокламацій на «малороссийском языке» Української соціал-демократичної партії, закликаючи селян до забастовок [34, арк. 41]. У травні-червні 1905 р. на території Подільської губернії траплялися поодинокі випадки агітації РУП також у Брацлавському (с. Олександрівка) та Могилівському (с. Кизинець) Тут немісцеві агітатори розповсюджували видання «Гірка доля селянина» та «Селянам війни не треба» [246, с. 101].

Нетривіальний випадок поширення видань РУП відбувся у с. Стрижавській Слобідці Вінницького пов. Там місцева селянка по фамілії Кравчук оповідала жандармському унтер-офіцеру В. Головні, що її син Єфрем приніс додому дві прокламації. Головня розпитав юнака про джерело

походження злочинних видань і з'ясував наступні дані. 12 серпня 1905 р. Єфрем ловив рибу із своїми товаришами, коло обіду до річки підійшли два євреї, які витягнувши з кишені прокламацію помістили у розміщений поблизу човен [32, арк. 1 зв.]. Після проробленої махінації падалися геть, однак Кравчук, Паламарчук та Чумак бачили як вони по дорозі розкидали брошури. Молоді парубки з цікавості підібрали принісши батькам, а ті в свою чергу передали жандармам. По гарячим слідам слідство встановило винних у поширенні прокламацій у с. Стрижавській Слобідці. Ними виявилися два міщанина євреї А. Заболотний та Б. Ширман. Провівши обшук на квартирі агітаторів, виявили прокламцію «Чого домагатися» з печаткою ЦК РУП [42, арк. 2]. Мова йде про брошуру друковану у нелегальній друкарні в травні 1905 р. [4, арк. 2]. Розповсюдження агітаційно-пропагандистських матеріалів українських політичних партій представниками національних меншин явище унікальне, однак закономірне, анологічне пригноблене становище двох народів, штовхало до співраці за встановлення демократичних прав і свобод людини.

На думку, радянського дослідника М. Равича-Черкаського, великий успіх українських соціалістичних видань серед сільської маси викликаний зрозумілою для неї «простою, розмовною, «мужицькою» мовою» [206, с. 29]. Доля правди у цьому твердженні присутня, однак варто віддати належне відчайдушним потугам звичайних функціонерів партії, котрі долаючи сотні кілометрів та ризикуючи власним життям сіяли зерна спротиву у мізки пригнобленого царатом народу.

Таким чином, Революційна українська партія вступила у Першу російську революцію у стані тотальної дезорганізації та організаційного розколу. На перших парах очільники партії продовжували діяльність під старою маркою РУП, однак на грудневому з'їзді 1905 р. вирішили перейменувати назву в УСДРП. Дане рішення остаточно визначило крок національного утворення в сторону європейської соціал-демократії. Після цього партія спочувала виключно організованим формам і методам боротьби

сільськогосподарського пролетаріату за соціальне та національне визволення з під гніту царату. Водночас партію спіткали провали, що тимчасово послабили впливи партії на просторах Правобережжя. Швидко оговтавшись національні марксистки повели плідну агітаційно-пропагандистську діяльність серед селянства.

Методи і форми розповсюдження видань РУП-УСДРП не зазнали докорінних змін. Агітатори будь-якими можливими способами намагалися поширювати ідеї марксизму серед селянського контингенту. Найвживанішим способом, залишалося хаотичне розкидань брошур по території населеного пункту або підкидання у приватні доміки хліборобів, однак трплялися випадки привселюдного читаттня брошур у вузькому колі свідомих селян. Солідарність з діяннями пропагандистів проявлялася у селян небажанням давати обвинувательні свідчення жандарма на притивоправні дії останніх. Траплялися часті випадки передачі селянами злочинних брошур поліцейським та адміністративним органам влади. Така поведінка зумовлювалася небажанням хліборобів наживати зайвих проблем, інколи сліпою лояльністю до царської влади.

3.2. Зносини есдеків та українського селянства у добу елекції й функціонування Державної думи І-ІІ скликань: персональний і суспільно-політичний рівень

У світлі сучасного наративу, особливого переосмислення потребує суспільно-політична тематика, пов'язана з діяльністю українських політичних організацій серед селянської верстви в добу виборів до Державної думи імперії Романових, зокрема потуг Української соціал-демократичної партії у цьому напрямі. Водночас необхідно свідомо знехтувати надмірною тотальністю на користь регіонального контексту й маленьких людей (часом другого, а то й третього плану), адже саме завдяки жертвному внеску «чорноробів» наближалася епохальна подія загальнонаціональної ваги – Українська революція 1917-1921 рр.

До проголошеного проєкту Булигінської думи українські соціал-демократи поставилися вкрай негативно. На шпальтах часопису «Селянин» вийшов критичний допис стосовно справжньої сутності нового «представницького» органу. Усєдеки розцінювали рішення Миколи II як тактичний крок, спрямований задурманити сліпий народ, як наслідок, зупинити наростаючу хвилю революції, ілюзорним шансом впливу обраних представників на рішення царських міністрів [81, с. 4]. Не дивно, що ідея скликання дорадчого органу викликала обурення усіх революційних партій, налаштованих на кардинальні зміни державного устрою. Поступки з боку царату, акумулювали в головах усєдеків думку втрати центральною владою контролю над ситуацією і спокушали реальною можливістю організації всенародного виступу сільськогосподарського пролетаріату, задля повалення правлячого режиму.

Як і решта соціал-демократів, УСДРП бойкотувала вибори до I Державної Думи. Хлібороби також поставилися з великою пересторогою до скликання владою першого в історії Російської імперії представницького органу. Так, наприклад, селянин Сербовської-Слобідки Новоград-Волинського пов. Волинської губ. М. Захарченко вручив своєму односельцю Шостакову прокламацію УСДРП із закликами до бойкоту Думи [131, с. 201]. Схожий випадок відбувся 23 жовтня 1905 р. у Подільській губ. де колишній учитель церковно парафіяльної школи, гречкосій М. Добровольський перешкоджав проведенню волосного з'їзду селян м. Станіславчик Вінницького пов. по вибору уповноважених на повітовий з'їзд [31, арк. 20].

Швидка зміна політичної ситуації, викликана спадом гарячої фази революції примусила звернутися українських марксистів і до конституційних форм діяльності [161, с. 85]. Вибори депутатів до 2-ї Державної думи відбувалися на теренах Наддніпрянської України в 6-11 числах лютого 1907 р. [166, с. 108]. УСДРП проводила активну агітаційно-пропагандистську кампанію, задля проведення у Думу осіб спочуваючих ідеям української соціал-демократії. Звіт Л. Юркевичем поданий Штутгартському

міжнародному конгресу II Інтернаціоналу красномовно демонструє результати передвиборчої кампанії уседеків до Державної думи II скликання. Так, партія спромоглася провести кілька десятків виборщиків по селянській та міській куріям і навіть одного депутата у Таврійський палац (місце засідань Державної думи) [42, с. 10]. На постаті останнього зупинимося детальніше, адже в історії РУП-УСДРП факт обрання прихильника ідей українських марксистів у Думу явище непересічне.

Мойсей Вовчинський (1880 р.) народився у невеликому селі Спиченці Бровківської вол. Сквирського пов. Київської губ. (нині с. Шпиченці Бердичівського району Житомирської області) у сімействі звичайнісінького православного хлібороба Микити Вовчинського [94 с. 3; 251, с. 97]. Освіту юнак здобував у церковно-парафіяльній школі свого рідного села, а згодом продовжив студії у 2-класному навчальному закладі (теж церковно-парафіяльному) м-ка Поволочі Сквирського пов. Київської губ. [94, с. 3]. Сільський парубок поєднував навчання і виснажливу фізичну працю для забезпечення базових потреб багатодітної родини. Розмір ділянки, що перебувала в руках сімейства Вовчинських, не перевищував споживчої норми (такої, яка забезпечувала на мінімальному рівні біологічне та соціальне відтворення) [144, с. 31], змусивши Мойсея шукати заробітків на стороні. На відміну від своїх односельців юнак не поспішав найматися до місцевих дідичів (Терещенка або Марщицького), а вирішив записатися на учительські курси у с. Кривому Сквирського пов. Зі спогадів діяча відомо про їх успішне завершення та подальшу плідну діяльність в амплуа сільського педагога [39, с. 82].

Уперше із соціалістичним рухом, – зазначав він у споминах, – я познайомився в 1901 році [39, с. 81]. Великий вплив на формування соціалістичного світогляду Мойсея Микитовича справив студент Вадим Щербаківський [71, с. 4], син місцевого священника, який під час літніх та зимових вакацій привозив цілий пакунок політичної літератури різноманітного пасажу, задля ознайомлення з нею селян. Серед них були

політичні брошури наступного змісту: «Що держава бере в селянина й що вона йому дає», «Про посередні й прості податки», популярні видання РСДРП («Искра» та «Заря»), «Киевское утро» та низка інших видань [39, с. 81]. Загалом, поява соціалістичної пропаганди у Спиченцях призвела до значних світоглядних пертурбацій: традиційна система цінностей селян «тріщала по швах», дедалі більше відчувалися інтенції, привнесені модернізацією (гра політичних акторів). Так, наприклад, на чолі з «агентом впливу» В. Щербаківським на початку травня 1905 р. у селі був утворений селянський осередок «Спілки», до його активу належав значний відсоток місцевих хліборобів. Водночас постає резонне запитання, наскільки спогади Вовчинського правдиві, адже достеменно відомо, що активну політичну й учительську діяльність Мойсея Микитовича перервала мобілізація у лави російського війська. Цю тему у споминах діяча обійдено стороною, враховуючи негативне ставлення соціал-демократії до російсько-японської війни, тематичне наповнення та час написання спогадів – рішення вмотивоване конкретно-історичними обставинами.

Значний інформаційний потенціал щодо цього періоду життя військовика вміщується у щоденних періодичних виданнях того часу: ліберально-демократичній газеті «Рада», чорносотенній «Кіевлянинь», соціал-демократичній «Наша Дума» та у фундаментальних довідкових виданнях. У першому № газети «Наша дума», від 22 березня 1907 р. з'явилася стаття «Що ж далі?», за авторством М. Вовчинського [76 с. 2]. У ній, зокрема, автор стверджує про участь у низці генеральних битв російсько-японської війни – Лаоян (24 серпня – 3 вересня 1904) та Мукден (20 лютого – 10 березня 1905) [62, с. 1-2]. Очевидно, у джерелі особистого походження присутня фактологічна плутанина, на нашу думку, вмотивована хронологічною віддаленістю описаних подій або ж здійснена навмисно. Спробуємо бодай у загальних тонах на основі документальних свідчень, реконструювати відносно реальну панораму подій. У лави царської армії М. Вовчинського мобілізували у перших шерегах, що й зумовило безпосередню участь у битвах за Лаоян та

Мукден. У ході кровопролитних боїв отримав два поранення [250, с. 123] , внаслідок чого ушанований державними відзнаками Російської імперії. Інформація на шпальтах періодичного видання «Рада», свідчить про «Орден Святого Георгія» (швидше за все мова йде про IV ступінь) [94, с. 3].

Водночас у війську Мойсей Микитович зіткнувся зі сваволею «потомствених» російських офіцерів, які недбало й зухвало ставилися до пересічних солдатів – принижуючи їхню гідність, незалежно від національної приналежності. Так, наприклад, полк Вовчинського не доповучив 32 тисячі карбованців: «...що їм повинно було вийти на провіант. Офіцери гроші переводили, а самі лаяли жидів і демократів і впевняли салдатів, що все лихо од них...» [94, с. 3]. Жахливі умови буття у тісній солдатській казармі того часу кристалізували у ньому почуття соціальної несправедливості, а ширення різноманітних соціалістичних агіток та прокламацій посилювало антиурядові настрої. Весною 1906 р. демобілізований у званні унтер-офіцера [64, с. 1-3], він повернувся з далекої чужини у своє родинне гніздо, де розпочинається якісно новий етап його життя.

Наш герой, М. Вовчинський, належав до «німої більшості» – селянства, для з'ясування внутрішнього світу якої часто-густо бракує свідчень «гречкосіїв» про власне «Я» [174, с. 4]. Проте виявлений нами архівний документ частково компенсує цю ваду, надаючи реальну можливість бодай у загальних рисах зрозуміти бажання, сумніви, логіку думок, параметри й межі сумління, мотиви поведінки, зрештою, ключові соціоетнічні «жилки» українських хліборобів с. Спиченці на початку ХХ ст. [21; 205, с. 259]. Місцеві мешканці, перебуваючи в рамках традиційного укладу життя, архаїчної культури [243, с. 78-79], дедалі більше відчували на собі інтенції, привнесені модернізацією [179, с. 14]. На соціокультурний злам хліборобів впливала планомірна агітаційна та пропагандистська діяльність української соціал-демократії, до неофітів якої, зі слів спиченців, із певними винятками належало все їхнє село [21, арк. 2 зв., 4 зв.]. Водночас привнесена ззовні доктрина мирної боротьби не супроводжувала радикальне оновлення світоглядних уявлень

[205, 135], – це наочно демонструє збереження у селян ідеї «чорного переділу» землі. Спиченці, наприклад, журилися, що якби «... мали бомби та зброю, то можна було б розорити поміщиків і знищити поліцію і тоді земля перейшла б в їхнє користування...» [21, арк. 2 зв., 4 зв.]. Спиченецькі селяни неодноразово вчиняли протиправні дії проти представників місцевої влади [40, с. 202]. Породжений у селянській свідомості стереотип «ми» – «вони» легітимізував у ролі одвічного ворога передусім поміщика і тих, хто захищав його інтереси (адміністративна та поліцейська влада) [178, с. 117]. Звідси чітко акцентована мета дій спиченців – вижити силою ненависного місцевого діди́ча Маршицького з насидженого сімейного гнізда й заволодіти найбільшою сакральною цінністю, землею [21, арк. 2 зв., 4 зв; 163, с. 121]. Використовуючи метод екстраполяції, можемо припустити, що світогляду М.Вовчинського притаманні такі ж риси, які мали його односельці-однодумці.

Доволі дискусійним у національному історичному дискурсі є питання партійності М. Вовчинського на етапі підготовки виборів до Державної думи. У джерелі особового походження наш герой відносить себе до місцевого осередку Спілки, однак видний спілківський лідер М. Лур'є [148, с. 21] у листах до ГК Спілки стверджував про приналежність Мойсея Микитовича до лав національних українських соціал-демократів. З огляду на амбіційний темперамент спілківського лідера, вірогідно, інформація відповідає тогочасним реаліям. Проте, як зазначав колишній член УСДРП О. Гермайзе, у ті часи робота українських соціал-демократичних партій не розмежовувалася [131, с. 283-284], представники адміністрації фіксували спільне поширення прокламацій – майже по 50 % як представниками «Спілки», так і РУПу (а потім УСДРП) [209, с. 121].

Водночас спичинецькими спілчанами, разом із представниками навколишніх містечок, було утворено «об'єднаний комітет», до складу якого увійшли діячі с. Дідівщини – В. Г. Сахно, від містечка Фастів – учитель Г. Федоров, від села Кривого – П. Дзема та Пантелеймон, а від спиченецького комітету – сам М. Вовчинський [222, с. 142]. «Завдання комітету полягали в

керівництві передвиборчою кампанією. Комітет виробив план, як вести кампанію, й встановив також, кому які райони об'їжджати», – згадував М. Вовчинський [226, с. 362]. Майбутній народний обранець обійшов ряд сіл Сквирського пов.: Єрешки, Бровки, Вчорайше, Василівку, Макарово, Війтівці, Городище, Лебединці, Павелки, Крилівку, Арапівку, агітуючи, щоб на волосний сход послали людей соціально активних і своїх [75, с.; 39, с. 82-83].

Селяни прислухалися до народного вчителя та колишнього військовика, обравши його десятидвірним на волосний сход. Далі шляхом голосування, сход Бровковської вол. затвердив кандидатуру М. Вовчинського на повітовий з'їзд уповноважених у м. Сквирі. Без жодних труднощів присутні на зібранні 321 уповноважений обрали на губернський з'їзд трьох соціал-демократів, серед них і Вовчинського [39, с. 83-84]. Губернський з'їзд відбувся у м. Києві 6 лютого 1907 р.; прибув на нього 231 делегат [63, с. 2], які шляхом таємного голосування кулями обрали 15 членів у II Державну думу, у тому числі й нашого діяча. При цьому Мойсей Микитович отримав 137 виборчих голосів (один із найбільших показників) [64, с. 1-3.; 91, с. 3]. Приголомшливий успіх, зумовлений допомогою спілківського лідера Ю. Ларіна, який, перебуваючи у в'язниці, але користуючись своїм великим впливом, дав указівку селянським виборникам обрати замість забалотованого напередодні М. Порша [224, с. 188] селянина М. Вовчинського. Як зазначав А. Жук, елекція Мойсея Микитовича в депутати була скоріше збігом обставин, ніж результатом планомірної участі УСДРП у передвиборчій кампанії [42, с. 8; 154, с. 39].

Обрання у народні представники Мойсей Микитович сприйняв із великою надією та трепетом у серці [62, с. 1-2]. В стані емоційного піднесення перебували й спиченці, щойно довідавшись про благу вістку; справили службу й провели молебень у церкві [68, с. 4]. Ймовірно, з отриманням депутатського мандату в очах пересічних хліборобів зріс і соціальний престиж еседека, адже безпосередньо з ним пов'язувалося вирішення споконвічної мрії селянства – наділення землею.

10 лютого о 2 г. дня, повертаючись поштовим потягом із м. Києва, Вовчинський зупинився на станції с. Бровки Сквирського пов. Публіка, яка була на пероні, – місцеві робітники й селяни щиро вітали народного обранця [68, с. 4]. Адміністративна та поліцейська влада обурилася «влаштованим несанкціонованим мітингом», не бажаючи загострювати ситуацію, депутат попрямував у рідні Спиченці. Водночас 11 лютого у с. Яришки Сквирського пов. відбувся селянський сход Бровківської волості. Присутній на ньому М. Вовчинський тлумачив селянам доктрину мирної боротьби, бажаючи їх утриматися від погромів поміщицьких маєтків, натомість наголошував згуртуватися навколо спільної мети й відсилати накази до Державної думи. Хлібороби схвально відгукнулися на декламовані ідеї, вирядивши провінційному обранцю у дорогу суму номіналом 50 крб. і запряглися скласти присуди і посилати ходаків [70, с. 4]. Спиченці зі своєї сторони обіцяли допомагати зносинам із послом усім, хто б не звернувся до них із таким проханням [70, с. 4].

15 лютого 1907 р. о 7 годині вечора на перон київського вокзалу прибули уповноважені від Київської губ. до II Державної думи. В залі 1-го класу зібралася сила-силенна зівак, які галасливо ґратували народних амбасадорів. Посли зайняли місце посередині, а аудиторія розмістилася навколо них; дехто з селян видерся на стіл, щоб краще чути обнадійливі звернення народних обранців. Першими промовляли І. Кирієнко, Ф. Литвиненко, С. Нечитайло, К. Маляренко, Г. Федоров та Ю. Сайко [166, с. 41, 188, 239, 191, 210, 150]. Дійшла черга й до М. Вовчинського, який українською мовою розпочав промову словами «нас селян запрягли в тяжке ярмо», як його на півслові гвалтом перервала росіянка [95, с. 3.]. Згодом «в юрбу врізалася сотня солдатів і розігнала публіку. Нас же зібрали до купи й примістили в залі, нікого до нас не допускаючи», – згадував М. Вовчинський [39, с. 84]. Посли смиренно дочекавшись прибуття потягу, зайняли місця у 3-му класі й о 7 г. 20 хв відбули до Петербурга [87, с. 3.].

Наслідуючи директиви ЦК УСДРП, Мойсей Микитович торував ідею створення української соціал-демократичної депутатської фракції або групи, але не знайшов підтримки серед колег [183, с. 82]. Вимушено влився вслід за спілчанами до лав загальноросійської соціал-демократичної фракції [89, с. 4]. У переддень відкриття законодавчого органу відбулося перше засідання народного обранця в складі фракції [65, с. 2]. На ньому ухвалили рішення саботувати промову статс-секретаря від імені Миколи II [39, с. 85]. 20 лютого о 12 годині дня в Таврійському палаці відбулося гротескне торжество, ознаменувавши відкриття II Державної думи [86, с. 2]. Соціал-демократична фракція разом із есерами та трудовиками демонстративно покинула зал під час виголошення промови від імені імператора [39, с. 85]. З цього часу розпочинається парламентарська діяльність М. Вовчинського.

Як свідчать стенографічні звіти, 27-річний парламентар надординарної активності на пленарних засіданнях думи не проявляв, жодного разу з трибуни так і не виступивши [51, с. 2344], однак 15 травня 1907 р. увійшов до тимчасової комісії з розгляду освітніх законопроектів [49, с. 884; 52, с. 41]. Робота у цьому напрямі зійшла нанівець через передчасний розгін представницької інституції. На нашу думку, О. Коник цілком справедливо оцінює парламентську діяльність Мойсея Микитовича – релятивний відсоток якої складає лише 2,01 % [166, с. 400]. Виявлена пасивність та аморфність депутата на пленарних засіданнях пояснюється декількома вагомими чинниками. По-перше, низький рівень освіти значною мірою позначився на його політичній активності, внаслідок чого пріоритет виступу віддавався досвідченішим ораторам, які вміло маніпулювали настроями більшості. По-друге, постійна загроза розпуску Державної Думи справляла значний моральний тиск на селянських і робітничих представників, обмежуючи їхню здатність вільно висловлювати власні переконання в публічних дебатах.

Ситуація на пленарних засіданнях загальноросійської соціал-демократичної фракції суттєво не різнилася. У чернетках та чистовиках протоколів відсутні репліки Вовчинського. На 15-му засіданні фракції його

обрали до складу аграрної комісії [49, с. 341], а згодом – по догляду за майном фракції [49, с. 488]. Загалом було проведено 32 засідання соціал-демократичної фракції II Думи. Список явок зіставлений для 27/32 (84,4 %) засідань. Мойсей Микитович відвідав усього 10/27 (37 %).

Водночас діяльність М. Вовчинського не обмежувалася стінами Таврійського палацу, в якому засідала Державна дума. Значно комфортніше він почувався в позадумській роботі [247, с. 323-324 ; 226. с. 366; 223, с. 65]. Співпрацюючи з редакційними комітетами легальних газет «Рідна справа – Вісти з думи» [77, с. 2] та «Наша дума» [161, с. 85; 85, с. 29; 73, с. 98], що з партійних позицій УСДРП висвітлювала роботу народних обранців. Крім цього, підтримував зворотній зв'язок зі своїми виборцями на регулярній основі, відповідаючи на листи й накази селян [90, с. 3; 80, с. 4]. Користуючись депутатською недоторканністю, не цурався й нелегальних методів роботи. Так, наприклад, оперуємо відомостями про таємну агітацію М. Вовчинського серед батраків с. Спиченці, про яку у телеграмі, одержаній київським губернатором 1 травня 1907 р., звітував повітовий справник Ганиткевич [176, с. 125]. На його думку, Мойсей Микитович, повернувшись 20 квітня [88, с. 3] з Петербурга на свято Воскресіння Господнього, потайки розповсюджував агітаційно-пропагандистські прокламації та листівки серед односельців, які під його впливом поширювали їх по селах повіту, спричинивши стихійні заворушення. Для стабілізаційних заходів у Бровківській волості справник заручився підтримкою військового загону осетинів (42 особи) [48, с. 47; 69, с. 4; 72, с. 4]. Внаслідок цього заарештували 9 жителів с. Яришки Сквирського повіту [67, с. 4].

Повернувшись після великодніх свят до Петербурга, М. Вовчинський продовжував брати участь у парламентських сесіях. Проте функціонування II Державної думи неухильно добігало закономірного епілогу; пресою ширилися чутки про її розпуск. Привів механізм у дію прем'єр-міністр імперії Романових П. Столипін. На закритому пленумі 31 травня, висловивши ультимативне домагання царату щодо арешту 15 парламентарів соціал-демократичної

фракції, решту 55 осіб прохав відсторонити [96, с. 1.]. Приводом категоричної вимоги виявилось надумане та гіперболізоване обвинувачення с.-д. фракції у державній змові [96, с. 1.]. 4 червня 1907 р. міністерство внутрішніх справ Російської імперії розіслало губернським та обласним жандармським управлінням наказ про арешт її членів, за винятком тих, що мали дорадчий голос [27, с. 34]. Серед них ув'язненню підлягав й М. Вовчинський [183, с. 261;]. Згідно з повідомленнями періодичних видань, його взяли під варту жандарми 6 червня 1907 р. у власному помешканні (на Суворовській, 47, кв. 31) [49, с. 414; 56, с. 2.], помістивши у слідчий ізолятор «Хрести» [76, с. 2]. Розпочався довготривалий і затягнутий судовий процес, який закінчився 1 грудня 1907 р. о 6 г. 30 хв винесенням вердикту [59, с. 3].

Національного українського соціал-демократа М. Вовчинського визнали винним за ст. 102 ч. 1 [56, с. 2] «Кримінального уложення 1903 р.» та засудили на довічне заслання у Східний Сибір із конфіскацією всього нажитого непосильною працею майна [234, с. 167]. 31 березня 1908 р. колишній депутат у супроводі озброєної охорони рушив потягом із Санкт-Петербурга на місце постійного проживання, передбаченого вироком. 26 квітня 1908 р. прибув в іркутську в'язницю, а вже 14 травня попрямував у Коченківську вол. Киренського пов. Іркутської губ. [76, с. 2]. Подальший відгомін долі хлібороба знаходимо у спогадах російського соціал-демократа Є. Преображенського. Їх автор свідчить, що зустрічав М. Вовчинського в 1910-1911 рр. у районі Нижньоїлімська Іркутської губ., де нібито існувала велика група більшовиків і кипіло політичне життя [46, с. 43-44,]. З настанням Лютневої революції Мойсею Микитовичу Вовчинському вдалося після 9 років заслання повернутися у рідні Спиченці [39, с. 85].

За період Першої російської революції УСДРП досягла вершини організаційного розвитку. Сталі партійні осередки пронизували всю територію Наддніпрянської України. У Чернігівській, Полтавській, Харківській, Київській, Подільській, Волинській губерніях та Кубанській області національне утворення проводило активну агітаційну пропагандистську

діяльність серед селянського контингенту. Одними з найпотужніших офіційно вважалися Подільська та Полтавська організації УСДРП через велику кількість сільськогосподарського пролетаріату населяючих простори губерній. За приблизною оцінкою наведеною уседекам у докладі Штутгартському міжнародному конгресу II Інтернаціоналу партійний актив налічував 3 тис. осіб з них 2/3 представники селянської верстви [42, с. 3]. Безумовно національна соціал-демократія за впливом випереджала усі українська партії, що працювали серед селянства. Столипінська реакція насунулася і на партійні організації УСДРП по усім підросійським українським губерніям. Настав час жорсткого реваншу із «ворогами» Російської імперії.

Таким чином, українська національна марксистська партія у період елекції до Державної думи I та II скликань розвинула широку видавничу і пропагандистську кампанії. Наслідуючи приклад російських соціал-демократів, провід УСДРП бойкотував вибори у I Думу. При цьому велася робота серед селянства із намірами переконати останніх ухилитися від участі у виборах уповноважених. Зафіксовані випадки зривання виборчого процесу селянами під впливом агітації партії.

Вочевидь керівництво уседеків розцінювало становище царської влади як критичне і розраховувало знести правлячий режим шляхом організованого повстання широких мас населення. Проте царський престол не хитнувся і УСДРП переходить до конституційних форм діяльності. Передвиборча кампанія партії до II Державної думи зазнала нищівного краху. Виключно завдяки допомозі спілчанського лідера М. Лур'є, вдалося провести у Таврійський палац, спочуваючого ідеям українських марксистів селянина М. Вовчинського. Хлібороб в історії національного суспільно-політичного руху цілком випадкова персона, однак знакова. Наперекір соціальним стереотипам М. Вовчинський під впливом соціал-демократичної агітації та пропаганди став свідомим борцем за національне та економічне визволення народу з лещат централістської політики царату. Після розгону II Державної думи

розпочинається розправа над політичними гравцями імперії Романових, зокрема українськими марксистами. Їх присутність у селянському середовищі поступово згасає.

РОЗДІЛ IV. УПЛИВ УСДРП НА СЕЛЯНСЬКИЙ КОНТИНГЕНТ У МІЖРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД (ЛИПЕНЬ 1907 – ЛЮТИЙ 1917 рр.

Період Столипінської реакції паралізував діяльність української соціал-демократії серед хліборобів по усій Наддніпрянській Україні. Жандарми ліквідували низку партійних центрів, як наслідок, зникла комунікація між осередками та перервалося систематичне постачання літератури. Проведені обшуки та арешти провідних діячів на місцях призводили до розпаду раніше активних селянських груп. Хлібороби, налякані сваволею посіпак царської влади відходили від партійних справ. Острах потрапити у халепу брав гору у селянській свідомості, адже бути заарештованим, фактично означало залишити сім'ю напризволяще. Водночас час реакції для провідних теоретиків партії послужив натхненником «розбору польотів», прискіпливого аналізу сучасного становища УСДРП, розробки подальшого плану дій. Найбільше уваги приділялося тактичним прорахункам партії, призвівшим до тріумфу самодержав'я.

Вітчизняні марксисты переглянули ставлення й до легальних форм і методів покращення становища українських хліборобів, зайнявшись плідною розробкою проблем селянської кооперації. Докорінна зміна політичної ситуації в Російській імперії після 3 червневого перевороту зустріла посилену протидію революційно налаштованих сил, однак провід УСДРП залишався вірним організованим проявом боротьби не закликаючи сільськогосподарський пролетаріат до бездумних експропріацій землі та майна поміщиків як російські більшовики. Організаційний спад політичного утворення, зумовив концентрацію верхівки уесдеків в ідеологічній площині, тим самим збагативши теоретичне підґрунтя діяльності партії в українському ортодоксальному селі. Проте наближення Першої світової війни внесло корективи у плани вітчизняних марксистських сил, спонукаючи до остаточної ідентифікацій союзників/ворогів у боротьбі за встановлення демократичних прав і свобод людини, зокрема покращення економічного становища хліборобів.

4.1 Організаційна і революційна роль національної с.-д. в українському селі в добу реакції (липень 1907 – 1909 рр.)

Становище партії в означений період найкраще ілюструє доклад УСДРП Міжнародному Соціалістичному Конгресові в м. Копенгагені, підготовлений оновленим складом ЦК, під керівництвом Л. Юркевича. У ньому констатувався помітний спад активності партії в українських губерніях, зумовлений масштабними арештами «інтелігенції» (організаторів місцевих осередків) [41, с. 1]. Передвиборча кампанія до Державної думи III скликання, наголошувалося в документі, стала останнім подихом марксистського утворення в Російській імперії, опісля місцеві осередки як сільські, так і міські занепадали і швидко руйнувалися [41, с. 2]. Допис члена партії П. Дятлова у часописі «Наш Голос», розкриває сумну картину життєдіяльності УСДРП, яка ледь жевріла на загальноімперському тлі [74, с. 386].

Спроби відновити організаційну мережу не увінчалися особливими успіхами, хвиля арештів наростала з кожним днем реакції. Особливо страждав єдиний стабільно функціонуючий осередок партії у Полтаві. Труси жандармів проведені у місті 28 серпня 1907 р. допомогли викрити друкарню Української соціал-демократичної партії, зокрема арештувати 22 особи, які зібралися на губернський з'їзд УСДРП [102, с. 7]. Становище Прилуцької організація на Слобожанщині А. Жук, оцінював як позитивне. З його слів у районі велася систематична освідомча робота серед селянського контингенту [2, арк. 11]. Український дослідник суспільно-політичного руху на Лівобережній Україні С. Наумов, на основі архівних документів прослідкував активність УСДРП у міжреволюційний період в Борзнянському, Глухівському, Конотопському і Кролевецькому повітах Чернігівської губернії та Гадяцькому і Роменському повітах Полтавської губернії [245, с. 279]. Так, наприклад, 1 травня 1908 р. у селах Байрак і Долина Полтавського повіту були вивішені червоні прапори з написами «УСДРП, 1 Травня, Пам'яті полеглих борців за свободу» [245, с. 369]. При цьому місцеві організації функціонували у замкненому форматі, не вдаючися до роботи серед широких мас населення. Перехід на повну

конспіративну модель ведення роботи, зумовлювався хаосом посіяним арештами. Водночас селяни почали остерігатися малознайомих людей, розкидаючи брошури злочинного змісту. Численні марні обіцянки безоплатного отримання землі, скасування податей тощо, кристалізували відчуття тотальної зневіри хліборобського сегмента у можливості покращити своє становище революційним шляхом. Тим більше організовані партіями збройні виступи закінчувалися для селянства великою кров'ю. Жандарми рідко натрапляли на призвідників бунтів, здебільшого під удар потрапляли звичайнісінькі селяни, які повірили у «солодкі» промови партійних агітаторів. І дійсно, поведінка селян вмотивовувалася не аполітичністю/байдужістю до соціалістичної пропаганди українських есдеків, а передусім зневірою у можливості кардинальних пертурбацій державного устрою.

На Правобережній Україні ситуація була не краще. Так, наприклад, аналізуючи стан діяльності місцевих організацій УСДРП за ці роки, начальник Подільського ГЖУ зазначив, що в межах губернії осередків цієї партії не існувало [246, с. 173]. Показово засвідчуючи ліквідацію одного з найсильніших центрів партії на просторах Поділля. Як зазначав В. Дорошенко, реакція брутально здавила політичне життя в Російській імперії. Протягом 1907-1908 рр. поліцейська і адміністративна влада застосовувала тактику «випаленої землі», знаходячи спочуваючих прогресивним ідеям, фабрикувався політичний процес, що часто завершувався каторгою або «столипінською краваткою» (повішанням) [147, с. 109]. Уцілілі змушені були затаїтися у глибоке підпілля, як наслідок, під тиском влади емігрувати закордон. У середині 1907 р. в Австро-Угорщині осіли В. Винниченко, Д. Донцов, А. Жук та ін. Вони започаткували там Закордонну групу (ЗГ) УСДРП [199, с. 203]. Внаслідок урядової реакції УСДРП охопила глибока організаційна криза, яка об'єктивно позначилася і на діяльності її місцевих осередків. Знизивши присутність видань національної української соціал-демократії в селянському середовищі до історичного мінімуму. С. Петлюра підкреслював розгубленість й повну апатію суспільства до соціал-

демократичних ідей, що спричинилася після масових арештів як активних функціонерів, так і пересічних симпатиків партії [83, с. 5]. Агітація якщо й велася, то тільки в усній формі. С. Петлюра підкреслював позитивну роль вітчизняної марксистської пропаганди у пробудженні національної свідомості широких мас людяності, зокрема селянської соціальної групи [84, с. 6].

У передвоєнний час усередині УСДРП сформувалася невелика група партійних теоретиків-інтелектуалів, що інтенсивно переосмислювали досвід першої російської революції та пореволюційної доби. Першочерговою проблемою для них, як і раніше, залишалося поєднання положень марксівського соціалізму з ідеєю національного визволення українського народу [136, с. 123-124]. Найбільше уваги розв'язанню цього нагального питання, приділів М. Порш. Як і в період революційної епопеї один із лідерів УСДРП стояв на позиціях національно-територіальної автономії України у федеративному зв'язку із Російською імперією. На його думку, форма автономії забезпечувала перспективу покращення становища сільськогосподарського пролетаріату, адже простий люд, міг розпоряджатися ресурсами краю на власну користь [93, с. 7]. Стратегічне «лавірування» М. Порша проголосити спершу територіальну автономію, варто розцінювати як план мінімум, що призведе до гіпотетичного покращення становища українського народу в Російській імперії. Позиція зрозуміла і закономірна, враховуючи ставлення проімперських сил до національних домагань пригноблених народів, зокрема негативну позицію імперського центру щодо сепаратистських тенденцій окраїн.

Переглянула партія й відношення до культурно-просвітницької роботи серед селянства. Раніше провід партії прохолодно ставився до «малих справ», тавруючи потуги ліберально-демократичних сил прислужитися народу дріб'язковими освітніми справами. Вочевидь такий крок уседеками розцінювався як ретроградство, до віджившого себе у минулому аполітичного гуртківства. Дискусію з цього питання на шпальтах часопису «Слово» започаткував В. Садовський. Констатувавши неповноцінність соціальної

структури і низький рівень української культури як наслідок бездержавного існування нації, автор радив своїм однопартійцям зосередитись на національно-культурницькій роботі серед дрібної сільської буржуазії [98, с. 6]. М. Порш, підтримав думку висловлену Валентином Садовським щодо необхідності ведення УСДРП систематичної культурно-просвітньої роботи, головну увагу радив звернути на «інтелігентний пролетаріат», тобто вчителів, фельдшерів, дрібних службовців, що не втратили конект з тими селянськими страдами, з яких вони вийшли [92, с. 8-9].

Звертання до проблем культурно-просвітньої роботи з боку керівництва української соціал-демократії випливало з тогочасних обставин розвитку національного руху, що за столипінської реакції виявився відкинутий до рівня другої половини XIX ст. Разом з тим, подібний підхід до процесу національного відродження відкривав перед вітчизняною соціал-демократією нові перспективи розвитку і сприяв би перетворенню її у важливий чинник національного життя [136, с. 127].

Водночас активні партійні діячі звертають свою увагу на інші форми покращення економічного становища селянства – кооперацію. Ще за часів Першої російської революції остання приваблювала функціонерів партії, можливістю використати її потенціал для досягнення власних програмових вимог [181, с. 75] Проте у програмовому документі УСДРП жодним словом не йшлося про ставлення партії до кооперативного руху [47, с. 15]. Парадоксальне нехтування теоретичною розробкою проблем кооперації, призвело до упущення дієвого способу організації селянських мас. Натомість українські ліберальні партії скористалися лакуною і значно приуспіли на цій ниві, залишивши далеко позаду соціал-демократів.

Великий інтерес до кооперації проявляли М. Порш, Л. Юркевич, В. Садовський, Б. Мартос, Д. Донцов та ін. При цьому погляди на цільове призначення, місце і роль кооперації в житті пересічного хлібороба різнилися. Проявилася відвічна вада української соціал-демократії; невміння

поступитися гординею, задля досягнення консенсусу у важливих питаннях загальноукраїнської ваги.

Наприклад, М. Порш розглядав кооперативний рух виключно у соціалістичному дусі. В опублікованій розвідці в журналі «Слово», уседек доводив позитивний вплив кооперації на розгортання класової боротьби, зокрема тенденції до її зростання з часом. «Чацький» наголошував на користі кооперативного руху для сільськогосподарського пролетаріату, адже останній дозволяв придбати товари першої потреби по доступній ціні. Водночас виступав за організацію кооперативних товариства за класовою і національною ознаками, тобто для українського селянства/пролетаріату повинні засновуватися окремі від інших соціальних страт товариства, що будуть опікуватись їх економічними інтересами [79, с. 6.] Д. Донцов погоджувався з думкою, що товариства не тільки не відволікали робітників від політичної та економічної боротьби, а й сприяли їй: вони навчали самостійної роботи, самопожертви заради спільних інтересів [180, с. 50]. Проте УСДРП не змогла використати кооперативний рух на власну користь, на заваді стала ідейно-теоретична упередженість більшості партійних функціонерів.

Таким чином, в період Столипінської реакції, інтенції Українська соціал-демократичної партії у селянському середовищі звелися до історичного мінімуму. Систематичні арешти провідних діячів партії призводили до поступової ерозії організаційної сітки політичного утворення на просторах Наддніпрянської України. Без проводу «професіоналів» на місцях, селянські гуртки швидко занепадали як наслідок розпадалися. Водночас прослідковується помітний спад довіри сільськогосподарського пролетаріату до декламованих національними марксистами постулатів та революційних форм їх здобуття. Селянство навчене гірким досвідом Першої російської революції, уникало контактів з агітаторами, повністю абстрагувавшись від політичної боротьби. Натомість УСДРП адаптувавшись до нової жорстокої дійсності, розпочала плідну ідейно-теоретичну роботу над концептуалізацією стратегії подальшої діяльності. Переглянувши докорінно відношення до

культурно-просвітницької праці та економічної кооперації. Спонукаючи однопартійців звернутися до згаданих форм і методів мирної боротьби. Проте егоцентризм окремих діячів організації, сліпе слідування «заповідям» ортодоксального марксизму, істотно послаблювали роль національного політичного утворення у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини.

4.2. Пошук раціональних шляхів подолання ідейно-теоретичної кризи українського марксизму напередодні та в період Першої світової війни: селянський вимір (1910 – лютий 1917 рр.)

Протягом 1910–1914 рр. УСДРП не змогла подолати кризи, спричинену столипінською реакцією. Більшість провідних діячів знаходились закордоном не бажаючи повертатися в Російську імперію, де їх очікував негайний арешт і подальша царська екзекуція. Уседки в еміграції здебільшого фокусувалися на ідейно-теоретичних питаннях, пов'язаних із складовими марксистської матеріалістичної доктрини. Нескінченні суперечки ідеологічного пасажу розколювали ослаблений український соціал-демократичний фронт не сприяючи консолідації сил навколо спроб відновлення мережі партійних осередків на просторах Наддніпрянської України, зокрема ширення соціалістичних ідей серед селянства. Невеличкий партійний актив, що уникнув каральних операцій влади виявляв мінімальну практичну активність, боячись потрапити під пильне око жандармів. Натомість у зв'язку з посиленою індустріалізацією українських губерній соціал-демократичних партій інших національностей поступово відновлювали свою роботу. Водночас на порядку денному стояло вирішення уседеками наболілого національного питання. Потуги партії у даний період переміщуються у публіцистичну площину. Розв'язанням квестії зайнялися молоді неофіти, теоретично вишколені та радикально налаштовані.

Найціннішими для розвою української політичної думки виявилися міркування Д. Донцова. Критикуючи вітчизняних лібералів за «модерне угодовство», уседек доводив необхідність кінцевого національного визволення власними силами. На його думку, орієнтація української буржуазії

на російський поступові кола, так званих кадетів, що по своїй суті являлись «до мозку кісток» централістами, згубно впливало на справу емансипації українського народу [136, с. 134]. Д. Донцов відкривав очі на жорстоку дійсність, сповнену гіркого розчарування. Погляди висловлені російським ліберальним діячем П. Струве красномовно підкреслюють правоту соціал-демократа [100, с. 65-86]. Негація існування окремої української мови, культури та народу, наскрізно пронизували кожне слово публікації Струве. Позиція ліберала не відрізнялася від імперського центру, тим самим легітимізуючи в лиці російських поступових сил ворогів українського визвольного руху. Ще далі пішов монархіст С. Щеголев, видавши політичний рух «малоросов» як інтригу австро-угорського уряду [235, с. 141]. Конспірологічна теорія не підкріплена жодним фактом і переповнене шовіністичними висловлюваннями. Вибірки достатньо, щоб усвідомити позицію як ліберальних, так і правлячих кіл на українське питання. На жаль, вітчизняна еліта проявила не далекоглядність, блокуючись з кадедами. Вочевидь «угодовці» намагалися повалити самодержавний лад у злуці з іншими політичними угрупованнями, відтерміновуючи розв'язання національного питання на далеке майбутнє. Натомість псевдо «товаришів росіян» влаштовував напівколоніальний статус Наддніпрянщини, зокрема експлуатація природних і людських ресурсів краю.

Активно розвивалася у цей період видавнича справа УСДРП закордоном. ЗГ був заснований на початку 1910 р. часопис «Робітник». Навколо нього об'єдналися поводителі партії Л. Юркевич та М. Порш. Згодом розпочав виходити місячник «Наш Голос» [199, с. 204]. Останній об'єднав діячів як інтернаціонального (УСДС Спілки) так і національного (УСДРП) спрямування. Возз'єднання колишніх однопартійців відбулося з двох основних причин. По-перше, бажанням консолідувати українські марксистські сили перед лицем спільного ворога. По-друге, переосмисленням провідними діячами Спілки огріхів у минулому. Так, наприклад, один із сподвижників постанови УСДС М. Меленевський на шпальтах часопису,

аргументував власну інтернаціональну позицію у Першій російській революції, першочерговою необхідністю повалення абсолютистського режиму, і подальшої боротьби за соціальне та національне визволення сільськогосподарського пролетаріату з імперіалістичної кабали. Усдек визнавав згубність діяльності УСДС у селянському середовищі, як прямого конкурента УСДРП [57, с. 503-504]. В постреакційний період ініціативу до злуки обох соціал-демократичних утворень виявляли окремі представники УСД Спілки, однак реального ґрунту для зближення в умовах занепаду і розкладу партійних структур останньої не було. Як зазначав О. Федьков, вагому роль відіграв психологічний фактор, образа, адже раніше провід УСДРП робив перші кроки для з'єднання, проте отримав різку відмову від Головного комітету (ГК) Спілки [247, с. 356].

Певні кола УСДРП виявляли бажання до з'єднання з російською соціал-демократією. Наочно ухил демонструє лист члена УСДРП В. Ковалю від 15 червня 1911 р. Оцінюючи сучасне становище вітчизняного соціалістичного руху Коваль змагав до цілковитого об'єднання з РСДРП, розцінюючи такий стратегічний крок, як засіб для консолідацій усіх національних марксистських сил у лоні УСДРП, при повноцінній внутрішній та зовнішній автономії організації [19, арк. 2, 4]. Однак провід УСДРП негативно поставився до ініціативи, бачачи у лиці більшовиків/меншовиків одвічних ворогів українського визвольного руху. Навчені гірким досвідом співпраці у минулому, усдеки винесли головний урок історії – відвертий централізм російських марксистів, як наслідок, небажання останніх визнавати національні домагання пригноблених народів.

У повітрі витало напруження, обіцяюче розгортання досі небаченого за масштабами військового конфлікту на Європейському континенті, Першої світової війни. Національні марксисты зайняли очікувальну позицію, адже від вибору сторони, залежало майбутнє українського народу. Все ж таки шальки терезів схилилися до підтримки країн Троїстого союзу, що сприяли утворення Союзу Визволення України (СВУ) [177, с. 68], тобто обрали поразенську

платформу [107, с. 39-41]. При цьому більшість активних діячів союзу «сповідували» ідеї марксистської парадигми (А. Жук, В. Дорошенко, М. Меленевський тощо). Вітчизняні дослідники привернули чимало уваги становленню, діяльності та ролі СВУ в українському політичному русі, тому на цьому аспекті зупинятися недоцільно.

З початком Першої світової війни відроджується робота функціонерів УСДРП серед селянства. Важливим джерелом для висвітлення пропагандистських практик цього періоду став архівний документ розшуканий Й. Гермайзе під назвою «Записка про український рух за 1914-1916 рр. з коротким нарисом цього руху як сепаратисько-революційної течії серед населення Наддніпрянщини». Написана доволі невміло, вірогідно молоді людиною, оскільки подаючи витoki історії РУП автор припускається грубих фактографічних помилок.

Українські соціал-демократичні видання антивоєнного пасажу хаотичними способами розкидувалися по селах Пирятинського та Кременчуцького пов. в 1915 р. [130, с. 323]. Водночас у м. Катеринославі на систематичній основі ширилися видання уседеків. Так, наприклад брошури злочинного змісту «на малорусском наречие» попали в поле зору охоранки 1 травня 1914 р. та 4-5 квітня 1915 р. [244, с. 50-51]. Жандарми резюмували значне збільшення кількості поширюваних УСДРП прокламацій по місту і навколишнім селам. Брошури виконувалися типографічним способом, концентруючись в основному на пораженьських мотивах [132, с. 133]. Жандарми провівши слідчу роботу встановили існування у м. Катеринослав осередку УСДРП. Керівником виявився робітник Лисиченко. Розпочалася стрімка ліквідація організації ГЖУ, що завершилася успішно арештом 51 осіб причетних до функціонування підпільного осередку партії [130, с. 335-336]. В інших куточках Наддніпрянської України, підкреслював автор «Записки» активність національних марксистів не фіксувалася. Проте і цієї крихтної згадки достатньо щоб скласти поверхнєве враження про напрями і форми роботи партії у селянському середовищі.

Як і колись, члени організації розповсюджували видання шляхом розкидання на оживлених транспортних шляхах або підкиданням напряду у помешкання звичайних селян. Про результативність важко судити, адже у період Першої світової війни патріотичні настрої останніх зросли, і антивоєнна пропаганда на перших парах не могла принести значних плодів. Проте відродження агітаційно-пропагандистських практик УСДРП серед селянського контингенту, слід вважати позитивним явищем, яке передувало українськими Визвольним змаганням, збуджуючи національну свідомість сільськогосподарського пролетаріату.

Таким чином, у міжреволюційний період національний марксистський фронт перебував на межі фактичного розколу. Переважна більшість діячів осівши в еміграції, займалася ідейно-теоретичними розробками матеріалістичної доктрини, нехтуючи кроками по відновленню роботи серед селянського контингенту. На теренах Наддніпрянської України партійці, що уникли арештів не проявляли надординарної активності, тримаючись осторонь від ширення соціалістичних видань. Діяльність функціонерів партії перемістилася у публіцистичний вимір. Особливих успіхів на цій ниві уседеки не досягли, однак відбулося тимчасове об'єднання з колишніми однопартійцями спілчанами на шпальтах українського соціал-демократичного місячника «Наш Голос».

Практична діяльність УСДРП серед селянської верстви відроджується з початком Першої світової війни. Пропагандисти користувалися апробованими у минулому методами і формами розповсюдження брошур, шляхом хаотичного і безсистемного розкидування по околицях сіл та міст. Сталого характеру агітація українських марксистів не набула, однак сіяли зерна спротиву в уми пересічних хліборобів, напередодні епохальної події вітчизняної історії – Української революції 1917-1921 рр.

ВИСНОВКИ

Дослідження генезису, ідейно-теоретичної еволюції та прикладної діяльності національних марксистських утворень серед селянства Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. дозволяє зробити наступні узагальнення та висновки:

З'ясовано, що вивчення історії політичних утворень соціалістичного спрямування проходило трьома періодами. Історики дореволюційної доби в абстрактних тонах змальовували окремі аспекти квестії, здебільшого концентрувавшись на конотації факту виникнення, ідеологічної самоідентифікації та гаслах, проголошених у програмових документах. У радянську добу побачили світ монографія Й. Гермайзе та краєзнавча розвідка А. Дучинського. Й. Гермайзе на основі архівних документів ГЖУ відтворив окремі епізоди діяльності агітаторів РУП серед хліборобів українських губерній імперії Романових. На рівні Полтавщини А. Дучинський, прослідкував присутність вітчизняних соціал-демократичних видань у селянському середовищі. Ідеологічна кон'юнктура історичної науки у 1930-х рр. в СРСР призвела до зникнення з аркушів наукових студій згадок про національні марксистські партії, зокрема негачію їх внеску у суспільно-політичне життя імперії. На Заході тематика досліджувалася Д. Дорошенком та П. Феденком, однак відірваність від архівосховищ «материкової» України давалася взнаки. Істотні зміни відбулися після розпаду Радянського Союзу, вітчизняні дослідники звільнившись від адміністративного тиску в царині історієписання, розпочали об'єктивне студіювання проблеми, пов'язаною із виникненням та практичною діяльністю партій в ортодоксальному українському селі (В. Головченко, С. Наумов, А. Павко, О. Федьков та ін.). Огляд історіографічної бази засвідчує потребу створення узагальнюючої праці, присвяченої роботі українських марксистів серед селянського прошарку населення Наддніпрянщини на «зламі довгого століття».

Окреслено джерельну основу магістерського проєкту, яку складають: архівні документи, мемуари діячів приналежних до різноманітних

ідеологічних таборів, збірники документів та відомості розміщені на шпальтах періодичної преси. Залучено документи з фондів ЦДАВО, ЦДІАК, ДАРФ та ін. архівних установ. Спомини діячів поділено на два напрями, ліберальний та соціал-демократичний. Використані збірники документів проливають світло на еволюцію програмних засад партій марксистського спрямування та змальовують окремі епізоди ролі членів РУП-УСДРП у Харківсько-Полтавській селянській жакерії. Преса поділена на партійну («Селянин», «Наш Голос», «Слово»), поступову («Рада», «Рідна справа – Вісті з Думи») та чорносотенну («Киевлянин»). Усі зазначені джерела акумулюють достатнім інформаційним потенціалом для об'єктивного висвітлення епізодів ширення соціал-демократичних ідей серед українських хліборобів Російської імперії.

Встановлено, що Братство тарасівців – перша протополітична організація на просторах Наддніпрянщини утворена групою свідомих ентузіастів як прямий виклик аполітичним й аморфним українофільським громадам. Вийшовши поза межі вузьких рамок гуртківства, братчики концентрують потуги в українському селі. Праця не набула гротескних масштабів, однак зрушила справу національного і соціального визволення населення українських губерній з мертвої точки. Члени братства безперечно близько ознайомилися з гаслами матеріалістичних доктрин Заходу. Проте особливої цікавості до них не живили. Важливим стало те, що поодинокі тарасівці поповнили ряди дійсно першої національної соціал-демократичної громади – Групи УСД, заснованої Л. Українкою та І. Стешенком. Проводом організації була розроблена самобутня ідейно-теоретична платформа, адаптувавши ідеї європейського марксизму до особливостей громадсько-політичного життя українського населення в Російській імперії. Представники УСД не утворили розвиненої мережі осередків, але активно працювала над розробкою теоретичного обґрунтування діяльності серед селянства. Брошури групи по селах Київської губ. поширював інтелігент М. Меленевський.

Гене́за Револуці́йної української партії стала результатом об'єднання зусиль революційно налаштованої молоді. Попри ідеологічні розбіжності,

партія змогла об'єднати у своєму лоні значну частину української інтелігенції, що попрямувала ширити ідеї марксизму в селянське середовище.

РУП розвинула широку видавничу та агітаційно-пропагандистську діяльність у перші роки свого існування на теренах Наддніпрянської України. Масштаби праці різнилися залежно від етнографічного регіону. Так, найбільше число видань партії поширювалися по селах Лівобережжя, побічно вплинувши на розгортання харківсько-полтавської жакерії в ареалі Костянтиноградського та інших пов. На Правобережній Україні партія спричинилася до проведення заздалегідь спланованого економічного страйку у с. Шандрівці. З одного боку, успішне влаштування мирної акції демонструвало поступову еволюцію партії в сторону європейської соціал-демократії, а з іншого доводило присутність політичних акторів у селянському середовищі, як наслідок, інтенції пропагандистських матеріалів на прояви соціальної активності чорноробів. В міру промислового розвою та поліетнічного складу населення губерній Південної України, ерупістам не вдалося розвинути систематичної діяльності в регіоні, яка здебільшого обмежувалася поодинокими фактами присутності літератури.

РУП вступила у Першу російську революцію у стані тотальної дезорганізації та розколу. На перших парах очільники партії продовжували діяльність під старою маркою, однак на грудневому з'їзді 1905 р. вирішили перейменувати назву в УСДРП. Дане рішення остаточно визначило крок національного утворення в сторону європейської соціал-демократії.

Агітатори будь-якими можливими способами намагалися поширювати ідеї марксизму серед селянського контингенту. Найвживанішим методом, залишилося розкидання брошур по території населеного пункту або підкидання у приватні домівки хліборобів, однак траплялися випадки привселюдного читання брошур у вузькому колі селян. Солідарність з діями пропагандистів проявлялася у гречкосіїв небажанням давати обвинувальні свідчення жандармам на протиправні дії останніх. Траплялися часті випадки передачі селянами злочинних брошур поліцейським та

адміністративним органам влади. Така поведінка зумовлювалася небажанням хліборобів наживати зайвих проблем, інколи сліпою лояльністю до царської влади.

Зазначено, що в період елекції до Державної думи I та II скликань РУП-УСДРП розвинула широку видавничу і пропагандистську кампанії. Наслідуючи приклад російських соціал-демократів, провід національних марксистів бойкотував вибори до представницького органу. При цьому велася робота серед селянства із намірами переконати останніх ухилитися від участі у виборах уповноважених.

Вочевидь керівництво уесдеків розцінювало становище царської влади як критичне і розраховувало знести панівний режим шляхом організованого повстання широких мас населення. Проте царський престол не хитнувся і УСДРП переходить до конституційних форм діяльності. Передвиборча кампанія партії до II Державної думи зазнала нищівного краху. Виключно завдяки допомозі спілчанського лідера М. Лур'є, вдалося провести у Таврійський палац, співчуваючого ідеям українських марксистів селянина М. Вовчинського. Хлібороб в історії національного суспільно-політичного руху цілком випадкова персона, однак знакова. Наперекір соціальним стереотипам М. Вовчинський під впливом соціал-демократичної агітації та пропаганди став свідомим борцем за національне та економічне визволення народу. Після розгону II Державної думи розпочинається розправа над політичними гравцями імперії Романових, зокрема українськими марксистами. Їх присутність у селянському середовищі поступово згасає.

Встановлено, що в період Столипінської реакції та міжреволюційний період інтенції Української соціал-демократичної робітничої партії у селянському середовищі звелися до історичного мінімуму. Систематичні арешти провідних діячів партії призводили до поступової ерозії організаційної сітки політичного утворення на просторах Наддніпрянської України. Без проводу на місцях, селянські гуртки швидко розпадалися. Водночас прослідковується помітний спад довіри сільськогосподарського пролетаріату

до декламованих національними марксистами постулатів та революційних форм їх здобуття. Селянство навчене гірким досвідом Першої російської революції, уникало контактів з агітаторами, повністю абстрагувавшись від політичної боротьби. Натомість УСДРП адаптувавшись до нової жорстокої дійсності, розпочала плідну ідейно-теоретичну роботу над концептуалізацією стратегії подальшої діяльності. Переглянувши докорінно відношення до культурно-просвітницької праці та економічної кооперації. Спонукаючи однопартійців звернутися до згаданих форм і методів мирної боротьби. Проте егоцентризм окремих діячів організації, сліпе слідування «заповідям» ортодоксального марксизму, істотно послаблювали роль національного політичного утворення у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини.

Відзначено, що приріст поширюваних видань УСДРП фіксувався жандармами з початком «Великої війни». Усдеки послуговувалися апробованими у минулому методиками розповсюдження прокламацій, шляхом хаотичного розкидування по околицях сіл та міст. Сталого характеру агітація українських марксистів не набула, однак сіяла зерна спротиву в уми пересічних хліборобів, напередодні епохальної події загальнонаціональної ваги – Української революції 1917-1921 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

1.1. Центральний державний архів вищих органів України (м. Київ)

Ф. 3807. Жук Андрій Ілліч (1880–1968) – громадсько-політичний діяч, публіцист, діяч українського кооперативного руху, член ЦК Української соціалдемократичної робітничої партії, член Проводу «Союзу визволення України» (СВУ), радник Міністерства закордонних справ УНР.

Оп. 1.

1. Спр. 2. Документи з історії РУП-УСДРП: селянські виступи; вирізки з газет. 1900 р. – 1907 р.

2. Спр. 3. Документи з історії РУП-УСДРП: селянський рух на Полтавщині, селянські комітети УСДРП; листування, вирізки з газет, 1902 р. – 1905 р., 217 арк.

3. Спр. 4. Документи з історії РУП-УСДРП: організації на Полтавщині, Чернігівщині та інших губерніях; вирізки з газет. 1901 р. – 1907 р. 297 арк.

4. Спр. 5. Документи з історії РУП-УСДРП: центральний комітет та інші центральні установи; відозви, вирізки з газет. 1903 р. – 1905 р., 62 арк.

5. Спр. 6. Документи з історії РУП-УСДРП: робітничий рух в Україні, селянський рух на Чернігівщині, Лубенщині, Харківщини, Глуховщині та ін., ативоєнна агітація; відозви, вирізки з газет. 1902 р. – 1912 р., 175 арк.

6. Спр. 7. Документи з історії РУП-УСДРП: Українська соціал-демократична спілка; відозви, часописи, газети тощо. 1903 р. – 1912 р., 190 арк.

7. Спр. 8. Документи з історії РУП-УСДРП: Київська; Кам'янецька, Петербурзька, Харківська та ін. організації; вирізки з газети . 1901 р. – 1907 р., 245 арк.

8. Спр. 9. Документи з історії РУП-УСДРП: селянський рух в Україні, виступи селян на Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині. 1902 р., 270 арк.

9. Спр. 10. Документи з історії РУП-УСДРП: з'їзди та конференції, програми, часописи, брошури, газети, вирізки з газет, 1901 р. – 1920 р., 246 арк.

10. Спр. 11. Документи з історії РУП-УСДРП: програми; брошури, вирізки з газет. 1905 р. – 1917 р. 106 арк.

11. Спр. 12. Документи з історії РУП-УСДРП: листування членів РУП-УСДРП. 1905 р. – 1907 р., 186 арк.

Оп. 2.

12. Спр. 30. Воспоминания А. Жука о периоде жизни в Лубнах. 26 арк.

13. Спр. 31. Воспоминания Андрея Жука о Лубнах. 34 арк.

14 Спр. 33. Воспоминания Андрея Жука о пребывании его в тюрьме и войске в 1904–1905 гг. 24 арк.

15. Спр. 41. Историческая справка об образовании и деятельности Революционной Украинской Партии. 13 арк.

16. Спр. 48. Протоколы собраний заграничной группы УСДРП, письма Жуку и вырезки из газет. 1903 р. – 1939 р., 210 арк.

17. Спр. 51. Доклад Центральному Комитету УРП Международному Социалистическому конгрессу в Амстердаме, письма, вырезки из газет о деятельности партии УСДР, «Бунд» и других с приложением еженедельника «Прапор», и газеты «Дило». 1904–1916. 159 арк.

Ф. 4000. Мартос Борис Миколайович (20.09.1879–19.09.1977) - державний громадський і політичний діяч, учений-економіст, член Української Центральної Ради, генеральний секретар земельних справ (УЦР), Голова Ради народних міністрів УНР (Директорія), професор.

Оп. 1.

18. Спр. 1. Праця «Літа молодії. Українська студентська громада в Харкові (спогади)». б/д. 251 арк.

Ф. 3805. Документи про діяльність українських партій: Революційної української партії (РУП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) (колекція).

Оп. 1.

19. Спр. 3. Лист члена Ц. К. УСДРП (бувшої РУП) Володимира Ковалю від 15 червня 1911 року до членів УСДРП про з'єднання з РСДРП. 4 арк.

20. Спр. 4. Звернення та відозви РУП-УСДРП. Є одне звернення УПСР від серпня 1911 року. 12 арк.

1.2. Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. 1829–1917 рр.

Оп. 1.

21. Спр. 2036. Дело о деятельности украинской бурж.-националистической партии «Спилка» в Сквирском у. Киевск. губ. Списки членов «Спилки», подлежащих аресту. 23 апреля 1907 г. 17 марта 1907 г. 79 арк.

22. Спр. 681. Дело о волнениях крестьян с. Шандры, Каневского у. 13 марта 1902 г. – 26 сентября 1902 г. 433 арк.

23. Спр. 1175. Дело об аресте группы членов украинской буржуазно-националистической «РУП» в гор. Киеве 24 сентября 1905 г. 16 сентяб. 1905 г. – 7 ноября 1905 г. 593 арк.

24. Спр. 1235. Дознание о распространение в с. Медвине, Каневского у. листовок партии эсеров, РУП и других партий. 18 января 1905 г. – 22 марта 1905 г. 79 арк.

25. Спр. 1221. Дознание по обвинению крестьян с. Ромашек, Васильковского у. Шевченко С. и Демяненко А. М. в распространении нелегальной литературы. 3 октября 1905 г. – 8 ноября 1905 г. 31 арк.

26. Спр. 1049. Сведения о деятельности в Киевской губ. партии РСДРП, эсеров, «Бунд», украинской бурж. националистической партии «РУП», «Спілка», др. 24 августа 1905 г. – май 1906 г. 154 арк.

Ф. 276. Південно-Західне районне охоронне відділення, м. Київ.

Оп. 1.

27. Спр. 66. Переписка с Департаментом полиции, Черниговским, Волынским ГЖУ и другими учреждениями о деятельности членов 2-й Государственной думы. Письма и листовки левых думских фракций к избирателям. 21 марта – 15 ноября 1907 г. 114 арк.

Ф. 317. Прокурор Київської судової палати, м. Київ.

Оп. 1.

28. Спр. 2826. Рапорты и донесения становых приставов о распространении в Киевской губ. прокламаций РСДРП, еврейской буржуазно-националистической партии «Бунд» и др. 16 февраля – 15 марта 1905 г. 555 арк.

29. Спр. 2827. Рапорты и донесения становых приставов о распространении в Киевской губ. прокламаций РСДРП, еврейской буржуазно-националистической партии «Бунд» и др. 1 августа – 15 ноября 1905 г. 280 арк.

30. Спр. 2829. Дело о крестьянских волнениях в Черкасском у., Сквирском у., Киевском у. и др. 2 июня 1905 г. – 25 октября 1906 г. 272 арк.

Ф. 419. Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса.

Оп. 1.

31. Спр. 4139. Представления прокурора Каменец-Подольского окружного суда о производстве дознания по обвинению учителя с. Малой Жмеринки Добровольского М. в распространении в м. Станиславчике, Винницкого у., Подольской губ. прокламации «Товарищи работники», изд. РУП. 7 июня – 1 июля 1905 г. 130 арк.

32. Спр. 4140. Дело по обвинению мещ. Заболотного А. и Ширмана Б. в распространении в с. Стрижевской Слободке, Винницкого у. Подольской губ. прокламации украинской буржуазно-националистической партии «РУП». 3 сентября – 28 февраля – 1913 г. 12 арк.

Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир Волинської губернії.

Оп. 1.

33. Спр. 593. Переписка с помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах, прокурором Луцкого окружного суда и другими лицами о распространении листовок Ровенской группы партии эсеров «К новобранцам!», «Народу от народных представителей», «Манифеста ко всему

Российскому крестьянству» и другой нелегальной литературы в Луцком, Ровенском и других уездах. 30 сентября – 23 декабря 1906 г. 433 арк.

1.3. Кам'янець-Подільський міський державний архів (м. Кам'янець-Подільський)

Ф. 228. Канцелярія Подільського губернатора, м. Кам'янець-Подільський. 1796–1917 рр.

Оп. 1.

34. Д. 7689. Об арестах разных лиц по каменецком уезду.

1.4. Державний архів житомирської області.

Ф. 70. Канцелярія Волинського губернатора м. Житомир, Волинської губернії.

Оп. 2.

35. Спр. 14. Рапорт и постановление Острожского уездного исправника о распространении нелегальной литературы. Устав Острожской организации Украинской социал-демократической рабочей партии. Газета «Социал-демократ» № 5 за 1907 год, орган Полтавского краевого комитета УСДРП. 20 августа – 22 августа 1907. 7 арк.

1.5. Государственный архив Российской Федерации (г. Москва).

Ф. 102 Департамент полиции, особый отдел. 1846–1917 гг.

Оп. 6

36. Д. 25 ч. 50. Обь Украинскомь союзы «Спілка» и Южномь провинциальном бюро. 1906 г. 166 арк.

Оп. 234.

37. Спр. 52 ч. 51.

38. Спр. 106 ч. 3.

2. Опубліковані джерела

2.1. Збірники матеріалів, програмові документи та стенографічні звіти.

39. 1905 рік на Бердичівщині. Нариси і спомини. Бердичів: Радянський шлях, 1926. 91 с.

40. 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статтів та спогадів / за ред. В. Манілова та Г. Маренка. Київ: ДВУ, 1926. 401 с.
41. Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгазі. Львів, 1910. 16 с.
42. Доклад Української соціалдемократичної робітничої партії Росії Міжнародньому Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. Львів: Загальна друкарня, Академічна, ч. 8, 1907. 16 с.
43. Доклад Центрального Комітету Револуційної Української Партії Міжнародному соціалістичному конгресові в Амстердамі. Львів, 1904. 15 с.
44. Крестьянские движения 1902 года: Материалы по истории крестьянских движений в России. Упорядник Б. Веселовский. Москва, Петроград: Государственное издательство, 1923. Вып. 3. 129 с.
45. Міхновський М. Самостійна Україна. Лондон: Накладом Відділу Союзу Українців у Великій Британії у Вольвергемптоні, 1967. 34 с.
46. Преображенский Е. А. Архивные документы и материалы: 1886-1920 гг. / сост: М.М.Горинов. Москва : Изд-во Главархива Москвы, 2006. 728 с.
47. Програма Української Соціаль-Демократичної Робітничої Партії. Золотоноша: Друкарня Лепського і Вуржука, 1906. 15 с.
48. Революция 1905-1907 гг. в России. Документы и материалы. В 8 т. Т. 4: Второй период революции. 1906-1907 гг. / сост. : Г. В. Богданов, В. К. Головников, Л. Б. Леонидов и К. Ф. Сеницына. Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1965. 522 с.
49. Социал-демократические фракции I и II Государственных дум: протоколы фракционных заседаний и материалы. 1906–1907 гг. / ред. изд.: В. В. Шелохаев Москва : Политическая энциклопедия, 2020. 1087 с.
50. Спогади про Михайла Коцюбинського: упорядник та коментарі М. М. Потупейка. Київ: Держлітвидав УРСР, 1962. 430 с.
51. Стенографические отчеты : Гос. дума. Второй созыв. 1907 г. Сессия вторая. Санкт-Петербург, 1907. Том 1. 2344 с.

52. Стенографический показчик: Гос. дума. Второй созыв. 1907 г. Сессия вторая. Санкт-Петербург, 1907. с. 322.

53. Українська суспільно-політична думка у 20 столітті. Упорядники Тарас Гунчак і Дмитро Сольчаник. Мюнхен: Сучасність, 1983. Т.1. 510 с.

2.2. Періодичні видання та публіцистика

54. [Без названня]. *Правительственный Вестник*. вторник, 30 апреля (13-го мая), 1902. №94. С. 1–2.

55. [Без назви]. *Молода Україна*. 1900, ч. 6, С. 241–245.

56. Арешт депутатів. *Рада*. 6 червня 1907 р. № 128. С. 2.

57. Басок. До роботи через єднання. *Наш голос*. 1911. Ч. 11–12. С. 503–507.

58. В парламентських фракціях. *Рада*. 27 лютого 1907 р. № 45. С. 2.

59. В суді. Справа про соціал-демократичну фракцію й про воєнну організацію. *Рада*. 4 декабля 1907 р. № 272. С. 3.

60. Війна. *Селянин* ч. 27. март 1905. С. 8.

61. Війна. *Селянин*. ч. 26. февраль 1905. С. 10.

62. Вовчинський М. Що ж далі? *Наша дума*. 22 марта 1907 р. № 1. С. 1–2.

63. Выборы въ Государственную Думу. *Кіевлянинь*. 6 февраля 1907 г. С. 2.

64. Выборы членовъ Государственной Думы отъ Кіевской губерніи. *Кіевлянинь*. 7 февраля 1907 г. С. 1–3.

65. Державна Дума. Засідання 26 марта. *Рада*. 27 березоля 1907 р. № 72. С. 2.

66. До виборів по Україні. *Рада*. 7 лютого 1907 р. № 31. С. 2–3.

67. Дописи. *Рада*. 11 травня 1907 р. № 107. С. 4.

68. Дописи. *Рада*. 13 лютого 1907 р. № 36. С. 4.

69. Дописи. *Рада*. 13 червня 1907 р. № 133 С. 4.

70. Дописи. *Рада*. 14 лютого 1907 р. № 37. С. 4.

71. Дописи. *Рада*. 4 липня 1907 р. № 150. С. 4.

72. Дописи. *Рада*. 7 квітня 1907 р. № 82. С. 4.
73. Дорошенко Д. З українського життя. *Україна*. Т. 1. лютий 1907. С. 97–101.
74. Дятлів П. Про полтавський Соціал-Демократ. *Наш голос*. ч. 6-8 за цвітень-червень 1911 р. С. 386.
75. З газет та журналів. *Рада*. 11 лютого 1907 р. № 35. С. 2.
76. З газет та журналів. *Рада*. 25 березня 1907 р. № 71. С. 2.
77. З нашого життя. *Рада*. 3 березня 1907 р. № 52. С. 2.
78. Колись і тепер. *Селянин*. ч. 30. юнь 1905. С. 4–5.
79. М. П. З'їзд кооперативних товариств у Москві. *Слово*. 1908. № 16. С. 6-7.
79. Михайло Русів (некролог). *Наш голос*. 1911. Ч. 6-8. С. 299–300.
80. Накази послам. *Рада*. 17 лютого 1907 р. № 40. С. 4.
81. Не даймось, щоб нас обдурили! *Селянин*. додаток 2 до ч. 30. юнь 1905. С. 4.
82. Объ Украинской революционной партии. *Искра*. 15-го декабря 1904 г. № 80. С. 2–3.
83. Петлюра С. З українського життя в минулому році. *Слово*. 1907 р. № 1. С. 5–7.
84. Петлюра С. З українського життя в минулому році. *Слово*. 1907 р. № 2. С. 6–8.
85. Петлюра С. З українського життя. *Україна*. апріль 1907. Т. II. С. 20–36.
86. По Росії. До відкриття думи. *Рада*. 20 лютого 1907 р. № 42. С. 2.
87. По Україні. Вїїзд депутатів. *Рада*. 1907. 16 лютого 1907 р. № 39. С. 3.
88. По Україні. *Рада*. 21 квітня 1907 р. № 94. С. 3.
89. По Україні. *Рада*. 24 лютого 1907 р. № 46. С. 4.
90. По Україні. *Рада*. 25 березня 1907 р. № 71. С. 3.

91. По Україні. Результати виборів по київській губ. *Рада*. 14 лютого 1907 р. № 37. С. 3.
 92. Порш М. Національно-культурна праця і робітничий клас. *Слово*. 1909. № 15. С. 8–9.
 93. Порш М. Автономія України. *Слово*. 1908 р. № 2. С. 7–10.
 94. Посли від Київщини до Думи Державної. Мойсей Микитович Вовчинський. *Рада*. 10 лютого 1907 р. № 34. С. 3–4.
 95. Проводи послів на київському вокзалі. *Рада*. 17 лютого 1907. № 40. С. 3.
 96. Рішучий момент. *Рада*. 3 червня. 1907 р. № 126. С. 1.
 97. Садовський В. Культурна робота. *Слово*. 1909. № 4 С. 6.
 98. Садовський В. Від українофільства до політики. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1925. Т. 86. С. 250–256.
 99. Скоропис О. Соціал-демократичний рух в Сквирських і Васильківських повітах в 1906 р. *Наш голос*. 1911. Ч. 11–12. С. 507–528.
 100. Струве П. Общерусская культура и украинскій партикуляризмъ. Ответ Украинцу. *Русская мысль*. Москва, 1912. Год тридцать третий, кн. III. № 1. С. 65–86.
 101. Що діється на Україні. *Селянин*. ч.30. юнь 1905. С. 10.
 102. Що діється на Україні. *Слово*. 1907 р. № 17. С. 7–10.
2. 3. Документи особового походження
103. Автобіографія Дмитра Антоновича. Публікація Андрія Жука. *Сучасність*. січень 1961. № 1. С. 103–114.
 104. Антонович К. З моїх спогадів ч. 2 Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1967. С. 37–80.
 105. Антонович К. З моїх спогадів ч. 3 Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1967. С. 85–127.
 106. Байздренко М. Над свіжою могилою. *Рідний край*. 1908. № 31. С. 3–4.

107. Винниченко В. Відродження нації. Київ, Відень : Дзвін, 1920. Ч. 1. 348 с.
108. Галаган М. М. З моїх споминів (1880-ті–1920 р.): Документально-художнє видання/ Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. Київ: Темпора, 2005. 656 с.
109. Дорошенко Д. І. Мої Спомини про Давнє Минуле 1901 – 1914. Виннипег, Манітоба : Тризуб, 1949. с.168
110. Жук А. Із споминів про С. Петлюру (1901-1907). Симон Петлюра в молодості: Зб. споминів. Львів: Хортиця, 1936. С. 18–30.
111. Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877–1944). *Сучасність*, 1962, № 1(13) С. 52–66
112. Коваленко О. На межі двох віків. *З минулого*. Варшава, 1939. Т. 2. С. 27–54.
113. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП). Торонто: Срібна сурма, 1972. 223 с.
114. Липа І. Братерство тарасівців (Спомини). Літературно-науковий вісник. 1925. Т. 87. Кн. 7-8. С.262–267.
115. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. І. Варшава : Друкарня со Василян у Жовкві, 1932. 292 с.
116. Приходько В. Під сонцем Поділля. Львів : Червона калина, 1935. 251 с.
117. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки споминів. *Україна*. Науковий двомісячник українознавства. Орган історичної секції академії під ред.. академіка М. Грушевського. Київ: ДВУ, 1925. Кн. 4. С. 103–128.
118. Русова С. Мої Спомини. 1879-1915. *За сто літ*. Під ред. М. С. Грушевського. Київ : Державне видавництво України. С. 148-205.
119. Скоропис-Йолтуховський О. «Мої злочини». *Хліборобська Україна*. Відень, 1920–1921. Кн. 2, зб. II / IV. С. 191–237.

120. Чикаленко Є. Х. Зібрання творів. В 7 т. Т. 1. Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. Київ: ТОВ компанія «Рада», 2003. 432 с., іл.

Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1955. 512 с.

3. Монографії, статті та рецензії

121. Беззуб Ю. Беззуб І. Борис Грінченко і Братство тарасівців. (Матеріали до інтелектуальної й політичної біографії видатного українця). *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, 2023. Вип. 69. С. 326–345.

122. Бензя П. До історії революційного руху на Україні // *Життя й революція*. 1926. № 11. С. 82–89.

123. Березовський О.М. Революційна українська партія в працях дослідників 1917-1920-х рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. №10/11. С. 73–82.

124. Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. Київ: Основні цінності, 2004. 168 С. (Серія «Спадщина». Кн. 29)

125. Гайдалемівський П. Українські політичні партії. Їх розвиток і програми. Зальцведель: Наклад Української військової місії, 1919. 43 с.

126. Гайсинович А. Крестьянское движение 1902 года в Харьковской и Полтавской губерниях. Москва : Изд-во всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев 1934, 54 с.

127. Галайко Б. Братство тарасівців в політичній мобілізації українства. *Українознавство*, 2016. № 4(61) С. 76–83.

128. Герасименко О.В. До питання про політичну агітацію серед селянства України на початку ХХ століття. *Література та культура Полісся*, Ніжин. 2002. Вип. 20. С. 115–121.

129. Гермайзе Й. 25 ліття рев. укр. партії (Р.У.П.). *Життя і революція*, 1925. №3. С. 20–24.

130. Гермайзе О. Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком этого движения как сепаратистско-революционного течения

среди населения Малороссии. *Український археографічний збірник*, Київ, 1926. Т. 1. С. 271–354.

131. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. 390 с.

132. Гермайзе О. Противоєнні прокламації часів світової війни. *Україна*. 1924. Кн. 3. С. 123–148.

133. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. 400 с.

134. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття. Дослідження. Київ: Смолоскип, 1996. 124 с.

135. Головченко В. Вільна громада РУП на Чернігівщині. *Література та культура Полісся*. Ніжин: НДПІ, 1997. Вип. 8. С.129-132.

136. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. Харків : Майдан, 1996. 190 с.

137. Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. *Київська старина*, 2000. № 4. С. 96–110.

138. Голуб А. І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець XIX – перша чверть XX століття). Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 92 с.

139. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX початку XX століття: проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. Харків : Основа, 1997. 422 с.

140. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. Київ: Генеза, 1996. 360 с.

141. Грушевский М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетий. Санкт-Петербург: Типография Т-ва «Общественная Польза». 15 с.
142. Гунчак Т. Україна перша половина XX століття. Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
143. Демченко Т. ; Шевченко В. До історії діяльності РУП на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*, 1995. № 6. С. 3–7.
144. Донік О., Опря Б. О., Федьков О. М. Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії. *Український історичний журнал*, 2021. № 2. С. 29–47.
145. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900–1905 рр.). Нарис з історії української соціалдемократичної партії. Львів, Київ: Видання ЦК УСДРП, 1921. 40 с.
146. Дорошенко В. РУП і УСДРП. *Календар «Вперед»*. 1920. Львів: Українська соціал-демократична партія, 1920. С. 225–236.
147. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. З портретами. Відень: Накладом «Союза визволення України», 1916. 115 с.
148. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. 99 с.
149. Дорошенко Д. Украинская социал-демократия. *Украинский вестник*. 13 августа 1906. № 12. С. 843–851.
150. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905-1906 гг. Ленинград: Государственное издательство, 1925. 184 с.
151. Дубінський В., Федьков О. Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», 2012. 256 с.

152. Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 рр. За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Кн. 2. Харків: Державне видавництво України, 1928. С. 283–320.
153. Єфремов С. З громадського життя на Україні. Київ: Вік, 1909. 77 с.
154. Жук А. Моя журналістська діяльність. I. На Наддніпрянській Україні, до еміграції (1901–1907). *Український самостійник*, 1960, № 7-8. С. 31–40.
155. Жук А. Братство тарасівців (Організація українського національного активізму 90-х років минулого століття). *Український вісник*, Берлін, 1943. № 15 (114). С. 8–10
156. Жук А. Перша партійна конференція Революційної Української Партії. Календар-альманах «Дніпро» на 1936 р. Львів, 1935. С. 96–101.
157. Жук А. Про невідбутий з'їзд РУП (1904 р.). *Об'єднання*. Відень, 1924. С. 82–84.
158. Ільницький В. Незакінчена полеміка «між своїми». *Слово і Час*. 2024. № 2 (734). С. 22–35.
159. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ : Генеза 2004. 496 с.
160. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття): монографія. Київ : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1998. 350 с.
161. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
162. Ковальова Н. А. Діяльність організацій РСДРП в українському селі на початку XX ст.: міф радянської історіографії про союз робітничого класу і селянства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*, 2015. Вип. 23. С. 187–195.

163. Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 368 с.
164. Козуб С. Коцюбинський як учень Драгоманова на полі публіцистики. *Червоний шлях*. 1926. № 3. С. 184–197.
165. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. 256 с.
166. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1907 рр.): монографія. Дніпропетровськ: Герда, 2013. 454 с.
167. Коцюбинський Ю. М. Коцюбинський та «Братство тарасівців». *Сіверянський літопис*, 1995. № 1. С. 35–39.
168. Кривобок О. П. Нарис історії РУП–УСДРП на Чернігівщині на початку XX ст. – штрих до політичної історії регіону. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2005. № 10. С. 65–82.
169. Кудінов В. До питання про існування Сумського осередку РУП–УСДРП в період революції 1905–1907 рр. *Краєзнавство*, 2018. № 3. С. 150–158.
170. Кудінов Д. В. Свідectва пропаганди українських партій серед селян курщини в 1905 році (за документами державного архіву курської області) *Сумська старовина*, 2017. №1 С. 46–56.
171. Кудінов Д.В. До питання революційних подій у Ніжині 1905 р.: селянський вимір. *Український історичний журнал*, 2010. № 2. С. 95–102.
172. Лавривенко Ю. Рух Вільної Спілки. *Український історик*, 1976. № 1–4(49-52) С. 14–47.
173. Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка. *Сучасність*. травень 1971. Ч. 5. С. 68–86.
174. Ле Руа Ладюри Э. Монтаю, Окситанская деревня (1294-1324). Перевод с французского В. Бабинцева и Ю. Старцева. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2001. 536 с.

175. Левенець Ю. А. Ліворадикальні партії на Україні напередодні жовтневого перевороту. *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 23–32.
176. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. Київ: Укрполітвидав, 1956. 185 с.
177. Литвин В. М. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ: Наукова думка, 2005. 455 с.
178. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради: Монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. 480 с.
179. Лозовий В. С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917-1920 рр.: історичний аспект: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, редакційно-видавничий відділ, 2011. 112 с.
180. Магась-Демида Ю. Кооперація у програмах та діяльності політичних партій у Правобережній Україні на початку ХХ століття. *Волинські історичні записки*, 2009. Вип. 3. С. 47–57.
181. Магась-Демида Ю. І., Федьков О. М. Кооперативний рух у Подільській губернії. 1860-і – 1914 роки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 144 с.
182. Меленевський М. До історії Української С.-Д. Спілки (З приводу брошури В. Дорошенка: Революційна Українська Партія, нарис з історії укр. с.-д. партії». *Нова громада*, 1923. Ч. 3–4. С. 130–134.
183. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.
184. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. Луганськ: Альма-матер, 2003. 343 с.
185. Михальський І. С. Революційна українська партія – мовою документа. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, 2020. № 6 (337). С. 37–53.

186. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний Шлях: Громадсько-політичний і літературно науковий місячник*, серпень-вересень 1924. № 8-9. С. 144–165.

187. Мірчук П. Ю. Микола Міхновський. Апостол української державности. Філадельфія: Т-во Укр. Студіююч. Молоді імені М. Міхновського, 1960. 136 с.

188. Назарова Є. П. Український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях на початку ХХ ст. *Історичний архів*, 2009. № 3. С. 59–63.

189. Назарова Є. П. Український соціалістичний рух у південноукраїнському регіоні напередодні та в умовах революції 1905–1907 рр. *Вісник «Серія Історія»*, 2014. № 1117. С. 101–111.

190. Нариси з історії українського національного руху: колективна монографія / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1994. 190 с.

191. Наумов С. Глухівська організація РУП-УСДРП та її література. *Сіверянський літопис*, 2005 № 2-3. С. 3–15.

192. Наумов С. О. Братство тарасівців. *Укр. іст. журн.* 1999. № 5. С. 36–44.

193. Наумов С. О. Братство тарасівців. *Укр. іст. журн.* 1999. № 6 С. 55–63.

194. Наумов С. О. Становлення Революційної української партії. *Укр. іст. журн.* 2006. № 2. С. 49–58.

195. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.

196. Наумов С. Початок формування організаційної периферії українського руху в Російській імперії (на матеріалах Прилуцького повіту). *Сіверянський літопис*, 2024. № 3. С. 102–116.

197. Наумов, С. «Розгром» РУП 1903 року: масштаби і чинники (не)успіху влади. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, 2022. Вип. 61. С. 85–109.

198. Павко А. І. Партійно-політична проблематика – важливий напрям наукових досліджень з історії України кінця ХІХ-початку ХХ ст. *Культура народів Причорномор'я*, 1999, № 08. С. 1–4.

199. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р. Монографія. Київ: Іван Федоров, 1999. 248 с.

200. Пайпс Р. Русская революция / пер. с англ. М. Д. Тименчика. Москва: РОССПЭН, 1994. Ч. 1. 398 с.

201. Патер І. «ПРОДАЖНОЮ ЛЮДИНОЮ ВІН НЕ БУВ» (штрихи до політичного портрета Мар'яна Меленевського). *Новітня доба*, 2022. № 10. С. 224–245.

202. Петлюра С. Ідейна боротьба з українством. *Сучасність*. 1976. № 5. С. 3–8.

203. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. Київ: Генеза, 2002. 424 с.

204. Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Український Вільний Університет. 1992. Т. 2. 599 с.

205. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: «Вертикаль» ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.

206. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. Київ: Государственное издательство Украины, 1923. 248 с.

207. Резніченко І.Г. Педагогічно-просвітницька діяльність Олександра Русова (1847– 1915 рр.) : монографія. Київ : НВФ Славутич-Дельфін, 2015. 173 с.

208. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». Харьков: Пролетарий, 1926. 141 с.
209. Сарнацький О. П. Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.): монографія. Запоріжжя: ЗНТУ, 2006. 709 с.
210. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. Харків: Держвидав України, 1927. Т. 2. 278 с.
211. Стамбол І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець. Монографія. Київ-Одеса: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова, 2017. 296 с.
212. Стамбол І. Наслідування українцями «молодих» національних рухів Європи у ХІХ ст.: Іван Липа у «Братерстві Тарасівців». *Українознавчий альманах*, Київ. 2014. № 17. С. 99–102.
213. Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному навітленні. Нью-Йорк: Народна Воля, 1954. 55 с.
214. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. стаття С. В. Кульчицького. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
215. Тарахан-Бережа З. Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової Гори. Київ: Родовід, 1998. 544 с.
216. Ткач С. А. Діяльність осередків українських політичних партій у Подільській губернії на початку ХХ С. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, 2015. Т. 25. С. 371–380.
217. Тойнбі А. Дж. Постижение Истории / под ред: Уколовой В. И. и Харитоновича Д. Э. Москва : Айрис Пресс, 2010. 640 с.
218. Українська еліта у другій половині ХІХ – на початку ХХІ століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми: монографія / від. ред. Ігор Соляр, упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. Кн. 1. 536 с.

219. Ушаков А. В. Борьба партии за гегемонию пролетариата в революционно-демократическом движении России. 1895-1904 Москва : Политиздат, 1974. 224 с.

220. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. Подєбради, 1934. 172 с. (Український техніко-господарський інститут позаочного навчання в Подєбрадах).

221. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. 248 с.

222. Федьков О. М. «Товариш Павлов» і розкол РУП. *Український історичний журнал*, 2015. № 3. С. 88–107.

223. Федьков О. М. Глушковецький А. Л. Документи архівів Києва та Москви про участь української соціал-демократичної спілки у виборах до II Державної думи Російської імперії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2017. Вип. 10. С. 50–71.

224. Федьков О. М. Діяльність соціал-демократа Ю.Ларіна в Україні: екстремальна біографія (1906–1907 рр.) *Український історичний журнал*. 2022. № 3. С. 176-193.

225. Федьков О. М. Дубінський В. А. Формування аргарних програм українських соціалістичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*, 2010. Вип. 1. С. 114–129.

226. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейнополітичної ідентичності: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

227. Федьков О. М. Українська соціал-демократія на Амстердамському конгресі II Інтернаціоналу (серпень 1904 р.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка 2014. Вип. 5 (123) С. 62–65.

228. Федьков О. М., Магась В. О. «Селянству – владу і землю!» Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2011. 272 с.

229. Федьков О. М., Магась В. О. Участь українських політичних партій у підготовці Українського селянського з'їзду та організації Української селянської спілки наприкінці 1905 – на початку 1906 р. *Питання історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Т. 16. С. 348–361.

230. Федьков. О. М. Український соціал-демократичний рух в українських губерніях Російської імперії на межі XIX та XX ст.: соціокультурні умови та напрями діяльності. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26. С. 333–366.

231. Христюк П. 1905 рік на Україні. Харків: Держ. вид-во, 1925. 238 с.

232. Шанин Т. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : под ред. А. В. Гордона. Москва : Прогресс, 1992. 432 с.

233. Шевченко В. М. Селянський рух на Лівобережній Україні в 1900–1904 рр. *Український історичний журнал*, 1983. № 2. С. 54–56.

234. Штырбул А. А. Политическая культура Сибири: опыт провинциальной многопартийности (конец XIX - первая треть XX века) : монография. Омск : Изд. дом «Наука», 2008. 611 с.

235. Щеголев С. Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев: Т-ва Кушнеровь и КО, 1912. 588 с.

236. Яворський М. І. Нарис історії України. Аделаїда, Південна Австралія: «Книга», 1987. 249 с.

237. Яремчук В. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918 рр.). Київ: ППЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.

3.2. Автореферати дисертацій і дисертації

238. Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній (1900 – лютий 1917 рр.) : д. і. наук. 07.00.01. Чернігів. 2007. 285 с.

239. Дубінський В. А. Аграрне питання Наддніпрянської України в українській громадсько-політичній думці у 1890-ті – 1917 роки. : к. і. наук: 07.00.01; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2009. 196 с.

240. Заводовський А. А. Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст. : к. і. наук: 07.00.01; Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. Кам'янець-Подільський, 2006. 201 с.

241. Кривобок О. П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України у кінці XIX - на початку XX ст. : . дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01. – Київ : Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2009. 232 с.

242. Кудінов Д. В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р.: історіографія: дис. док. іст. наук: 07.00.06; Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2015. 464 с.

243. Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2009. 640 с.

244. Назарова Є. П. Суспільно-політичні рухи в Півдніноукраїнському регіоні на початку XX ст.: к. і. наук: 07. 00. 01. Запоріжжя. 2011. 264 с.

245. Наумов С. О. Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність, 90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р. (на матеріалі Лівобережжя) : д. і. наук: 07.00.01; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2007. 488 с.

246. Ткач С. А. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку XX ст. : к. і. наук: 07.00.01; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка : Кам'янець-Подільський, 2016. 321 с.

247. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка в суспільному житті Наддніпрянської України початку XX ст.: дис. докт. іст. наук: 07.00.01; Київ : Ін. іс. України НАН України , 2017. 581 с.

248. Чортенко О. М. Роль студентства у формуванні та діяльності українських політичних партій Наддніпрянської України: 1900 – лютий 1917 років. к. і. наук: 07.00.01; Запоріжжя, 2012. 235 с.

3.3. Довідкова та енциклопедична література

249. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва : Аквилон, 2014. 576 с.

250. Члены Государственной думы : (портреты и биографии) : Второй созыв, 1907-1912 г. / сост. М. М. Боиович. 2-е изд. - Москва : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1907. XXXVIII, 519 с.

251. Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия / [ред. коллегия: В. В. Шелохаев (отв. ред.), Н. И. Канищева (отв. секр.), А. Н. Аригин и др. Москва : РОССПЭН, 2008. 735 с.